

T. C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ŞİFÂ'Î ŞA'BÂN EFENDİ'NİN ŞİFÂ'İYYE'Sİ
(İNCELEME-METİN)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
NAZMİYE YALDIRAN

DANIŞMAN
PROF. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK

TEMMUZ 2019

KIRIKKALE

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK danışmanlığında Nazmiye YALDIRAN tarafından hazırlanan Şifâ'î Şa'Bân Efendi'nin Şifâ'îyye'si (İnceleme-Metin) adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

05/11/2019

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih SONA (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Işıl Pınar ÖZLÜK (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../2019

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL SAYFASI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin Şifâ’iyye’si (İnceleme-Metin)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

17.07.2019

Nazmiye YALDIRAN

ÖN SÖZ

Kültürümüz oldukça zengin ve köklü bir yapıya sahiptir. Bu kültür içerisinde yer alan dil ve söz varlığı, inançlar, âdetler, sözlü ve yazılı ürünler kültürün devamını ve gelişimini sağlayan önemli unsurlardır. Söz gelimi âdet, gelenek-görenek ve inançlar bir medeniyetin karakterini ortaya koyar, dil ile bu ifade edilir ve öğretilir, sözlü ürünler ve yazılı metinlerle de sonraki kuşaklara aktarılır.

Tarihsel süreç içerisinde söz konusu değerlerden bazıları unutulur, bazıları değişir ve bazıları ise varlığını aynı şekilde sürdürür. Bu yok oluş, değişim ve canlılığın tarihsel sürecini ortaya koyan en önemli vesikalar doğal olarak yazılı metinlerdir. Yazılı eserler hitap ettikleri alana kaynaklık etmekten başka dönemini yansıtmaları açısından rahatlıkla edebiyat incelemelerinin de konusu olabilmektedir.

Bu çalışmada konu edinilen Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin Şifâ'îyye'si asıl olarak tıp ilmine kaynaklık etmekle birlikte söz varlığı, dönemini yansıtan dil ve üslubu açısından olduğu kadar, konusu olan kıymetli taşların Klasik edebiyatımızda kullanım şekli açısından da edebiyat incelemelerine katkı sağlayacaktır.

Lisans eğitimimde ve bu çalışma sürecinde katkılarını ve desteklerini eksik etmeyen değerli hocam Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Her zaman kıymetli destekleriyle yanımda olan değerli annem, babam ile sevgili eşim ve canım oğluma da gönülden teşekkür ediyorum.

Nazmiye YALDIRAN

Temmuz, 2019

ÖZET

Yaldıran, Nazmiye, “Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin Şifâ’îyye’si (İnceleme-Metin)”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019

Bu çalışmada bir tıp eseri olan Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin Şifâ’îyye adlı eseri ele alınmış ve konusu olan kıymetli taşların Klasik edebiyatımızda kullanım şekli incelenmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünde çalışmamızın konusu ve amacı ortaya konmuştur. Sağlığın önemi ve insanın sağlık arayışı üzerine açıklamalar yapılmıştır. Tıp yazmalarının edebiyat incelemelerine de kaynaklık edebileceği üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde kültürümüzde tıp ilminin gelişimi ve yine kültürümüzde kıymetli taşların yeri ve önemi hakkında bilgi verilmiştir. Türklerde tıp ilminin gelişim süreci geçirdiği dönemler ve bu dönemler içerisinde kıymetli taşlara atfedilen anlam üzerinde durulmuş, bu alanda ön plana çıkan cevahirnâme adlı tıbbi eserlerden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise Şifâ’îyye adlı eserin konusu olan taşların Klasik edebiyata yansımaları incelenmiştir. Yapılan incelemede, taşların Klasik edebiyatımızın öncü türü olan şiirde başta benzetme, tasvir unsuru olmak üzere, sağlık, coğrafi mekân ve takı unsuru olarak yer aldığı görülmüştür.

Üçüncü bölümde Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin hayatı ve eserleri hakkında genel bilgi verilmiştir. Bir saray hekimi olan Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin aynı zamanda şair yönü de belirtilmiştir.

Dördüncü bölümde çalışmamızın asıl konusu olan Şifâ’î Şa‘bân Efendi’nin Şifâ’îyye adlı eseri tanıtılmıştır. Eser dil, şekil ve üslup özellikleri, kaynakları ve muhtevası açısından incelenmiş, konusu olan kıymetli taşların tasnif ve tanıtımı yapılmıştır.

Sonuç bölümünde ise çalışmanın sonuçlarına yer verilmiştir. Kültürümüzde yüzyıllar boyunca kutsallıklarının yanında şifa özellikleri ile de tanınan kıymetli taşlar, bu kültürün içinde halktan birisi olan Klasik dönem şairinin de bilgisi dahilindedir ve bunu şiirine yansıtmıştır. Bu sayede Klasik edebiyatın toplumsal ve kültürel öğelere uzak olmadığı çeşitli izahlarla dile getirilmiştir. Ayrıca bir tıp eserinin söz varlığı, dönemini yansıtan dil ve üslubu ile o döneme ait kültürel motifler içermesi açısından edebiyat incelemelerine de katkı sağlayabileceği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şifâ'î Şa'bân, Şifâ'îyye, Kıymetli Taşlar, Panzehir, Klasik Edebiyat

ABSTRACT

Yaldıran, Nazmiye, “Şifâ’iyye by Şifâ’î Şa‘bân Efendi (Examination-Text)”, Master Thesis, Kırıkkale, 2019

In this study, a medical work of Şifâ’î Şa‘bân Efendi, Şifâ’iyye and the usage of precious stones in classical literature is examined.

In the introduction section, the subject and purpose of our study are presented. The importance of health is explained. It is also emphasized that medical manuscripts could also be a source of literature studies.

In the first part, the development of medical science and the importance of precious stones in our culture are given. The period of development of medical science in Turkish culture and the meaning attributed to precious stones in this period are explained.

In the second chapter, the reflection of the stones to classical literature is examined. In this study, it has been seen that stones take place in the classical poetry as an element of analogy and depiction, health, geographical place and jewelry.

In the third chapter, general information about Şifâ’î Şa‘bân Efendi's life and works are given. It's stated that Şifâ’î Şa‘bân Efendi, a court doctor, also is a poet.

In the fourth chapter, Şifâ’iyye, which is the main subject of our study, is introduced. The work is examined in terms of language, shape and style features, sources, content. Also the classification and the introduction of the precious stones are made.

In the fifth chapter, the results of the study are given. In our culture, precious stones are mostly known for their healing properties as well as their sacredness for centuries. They are also reflected in poetry by classical literature poets as elements of the culture.

Keywords: Şifâ’î Şa‘bân, Şifâ’iyye, Precious Stones, Antidote, Classical Literature

KISALTMALAR

cm	:	Santimetre
d.	:	Doğum
g.	:	Gazel
gr	:	Gram
H.	:	Hicri
hzl.	:	Hazırlayan
k.	:	Kaside
kg	:	Kilogram
kt.	:	Kıt'a
Ktp.	:	Kütüphane
M.	:	Miladi
mn.	:	Mesnevi
ms.	:	Müseddes
nr.	:	Numara
ö.	:	Ölüm
s.	:	Sayfa
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	:	Ve benzeri
vrk.	:	Varak

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ا, (أ)	a, â	ك	ş
ا, (إ)	a, e, ı, i, u, ü	خ	đ, ž
ب	b, p	ط	ţ
پ	p	ظ	ẓ
ت	t	ع	ˆ
ث	ṯ	غ	ğ
ج	c, ç	ف	f
چ	ç	ق	ķ
ح	ḥ	ك	k, g, ñ
خ	ḫ	ل	l
د	d	م	m
ذ	ẓ	ن	n
ر	r	و	v, u, û, ü, o, ö
ز	z	ه	h, a, e
س	s	لا	la, lâ
ش	ş	ى	y, ı, î, î
		ء	ˆ

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI.....	i
KİŞİSEL KABUL SAYFASI	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	vii
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	viii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	3
TÜRK KÜLTÜRÜNDE KIYMETLİ TAŞLAR.....	3
1.1. Türk Kültüründe Tıp	3
1.2. Türk Kültür ve Edebiyatında Taşlar	6
II. BÖLÜM.....	8
KLASİK EDEBİYATTA TAŞLAR	8
2.1. Klasik Şiirde Başlıca Kıymetli Taşlar.....	13
2.1.1. Akik	14
2.1.2. İnci	14
2.1.3. Elmas	15
2.1.4. La'l.....	16
2.1.5. Mercan	17
2.1.6. Yakut	18
2.1.7. Zümrüt	18
2.1.8. Zeberced	19
III. BÖLÜM	20

ŞİFÂ'Î ŞA' BÂN EFENDİ, HAYATI VE ESERLERİ	20
3.1. Şifâ'î Şa'bân Efendi	20
3.2. Eserleri.....	21
3.2.1. Tedbîrî'l-mevlûd.....	21
3.2.2. Şifâ'îyye.....	23
3.2.3. Hulâsatü'l-ebdân.....	23
3.2.4. Fezâil-i Âl-i Osmân	24
3.2.5. Kısas-ı Enbiyâ.....	24
3.2.6. Şiirleri	24
IV. BÖLÜM	26
ŞİFÂ'İYYE	26
4.1. Muhteva.....	26
4.2. Dil ve Üslup.....	27
4.3. Nüsha Tavsifi	30
4.4. Eserin Kaynakları	31
4.5. Eserdeki Taşların Tasnifi.....	33
4.5.1. Madenî Panzehirler (Fasl-ı evvel der-zikr-i pâdzehr-i ma' denî).....	33
4.5.2. Hayvanî Panzehirler (Fasl-ı sâni der-zikr-i pâdzehr-i hayvânî)	34
4.5.3. Diğer Hayvanî Panzehirler (Fasl-ı sâlis der-zikr-i ehcâr-ı hayvânât-ı digerân).....	35
4.5.3.1. Mürvârîd	35
4.5.3.2. Hacer-i gâvîş	36
4.5.3.3. Hacerü'n-nemir	37
4.5.3.4. Hacerü'l-hımâr	37
4.5.3.5. Hacerü'd-dîk	37
4.5.3.6. Hacerü'l-huttâf.....	38

4.5.3.7. Hacerü'l-hûd	38
4.5.3.8. Hacerü's-seretân	38
4.5.3.9. Hacerü'l-erneb	38
4.5.3.10. Hacerü'l-isfenç.....	39
4.5.4. Hâtîme Bölümü: Madenî ve Hayvânî Olup Bazı Özellikleri Gözden Kaçan Taşlar	39
4.5.4.1. Hacer-i kubûrî	39
4.5.4.2. Hacer-i mermerî.....	39
4.5.4.3. Hacer-i nilüfer	40
4.5.4.4. Hacer-i müte'âl	40
4.5.4.5. Hacerü'l-halk	40
4.5.4.6. Hacerü'l-ukâb	40
4.5.4.7. Hacerü'l-yüsr	41
4.5.4.8. Hacerü'l-kamer	41
4.5.4.9. Hacerü's-sufr	41
4.5.4.10. Hacerü'n-nevm	41
4.5.4.11. Hacerü'l-yakaza	41
4.5.4.12. Hacerü'l-kühl	42
4.5.4.13. Hacer-i tûtiyâ	42
4.5.4.14. Dehnec	42
4.5.4.15. Hacer-i talk	42
4.5.4.16. Hacerü'n-nâr	43
4.5.4.17. Hacerrü'z-zeyt	43
4.5.4.18. Hacerü'l-mıknâtıs	43
4.5.4.19. Hacerü'l-berd	44
4.5.4.20. Hacer-i berf u bârân ve tûfân	44

V. BÖLÜM	45
TRANSKRİPSİYONLU METİN	45
SONUÇ	110
KAYNAKLAR	113
ÖZGEÇMİŞ	119

GİRİŞ

İnsanın var oluşundan beri hem içgüdüsel hem de bilinçli bir amaç olarak her zaman için birinci önceliği hayatta kalmak olmuştur. Bu amaç ve uğraşın en önemli ayağını ise, önce var olan hastalıklara çözüm bulma, sonrasında da bilinç düzeyinin ve bilgi birikiminin artmasıyla da hastalanmadan önce tedbirler almak oluşturmuştur. Bir yandan hastalık deneyimleri sonucunda müdahale becerileri artarken diğer yandan hastalık öncesi koruyucu sağlık hizmetleri diyebileceğimiz hastalanmayı önleme çabaları da gelişmiştir. Bu çabaların gelişmesinde en önemli etken tabii ki insanın sağlıklı olma ve sağlıklı kalma arayışıdır. Çünkü sağlık insanın yaşamının kalitesini belirleyen en önemli unsurdur. Yaşadığı deneyimlerle bu durumun farkında olan insanlar, eski çağlardan itibaren sağlık ve hem fiziken hem de ruhen iyi oluş üzerine sürekli araştırmalar yapmışlardır. Bu araştırmalar sonucunda elde edilen bilgi ve tecrübe tıp ilminin gelişmesine katkı sağlamıştır. Her türlü katkı da tarihsel süreç ile toplumsal ve kültürel birikim doğrultusunda gelecek kuşaklara aktarılmış böylece bir sonraki gelişmenin ön adımı olma niteliği kazanmıştır.

Toplum bu birikimini süreç içerisinde bazen sözlü bazen ise yazılı metinlerle sonraki kuşaklara aktarmış, ancak her iki durumda da bu aktarımda ana işlevi yine aynı toplumun ve kültürün bir parçası ve edebiyatın temel unsuru olan dil üstlenmiştir. Yazılı bir metin olarak bir tıp eseri dahi içerdiği bilgi birikiminden başka dil ve kültür özellikleri bakımından edebiyat dünyasına ayrıca katkı sağlamıştır. Tıp eserlerinin söz konusu katkısı, eski metinlerde dil ve sosyolojik yapıyı yansıtmaları açısından daha belirgin hale gelmektedir. Eski tıp eserleri, döneminin yaygın ve korkulan hastalıkları, tedavi yöntemleri, kullanılan ilaçlar, merhemler, koruyucu sağlık yöntemleri ile alternatif tıp teknikleri hakkında bilgi vermekle birlikte; bu birikimin çıkış noktası yine toplumun kendisi olması dolayısıyla o toplumun dil başta olmak üzere birçok kültürel ögesi hakkında da ipuçları sunmaktadır.

Bu açıdan söz konusu tıp eserleri, özellikle dönemlerinin sağlık anlayışını ve tedavi biçimlerini ortaya koymak açısından tıp tarihi incelemelerinin konusu olabileceği gibi özellikle döneminin söz varlığı, dil ve üslup biçimleri, yansıttığı folklorik

özellikler bakımından edebiyat incelemelerinin de konusu olabilmektedir. Çünkü her bir eser dönemini yansıtan bir ayna, o dönemi yüzyıllar sonrasına taşıyabilecek bir vesika niteliğindedir. Bu açıdan baktığımızda bir tıp eserine aynı zamanda bir edebî metin gözüyle bakabilmek gayet makul ve hatta gereklidir.

Bu çalışma ile de amacımız, Osmanlı döneminden bir tıp eserini benzer bir bakış açısıyla ele alarak tıp kültürümüzün edebiyat dünyamıza yansımalarını incelemeye çalışmak olacaktır. İnceleyeceğimiz eser, tıp tarihimize eserleriyle önemli katkıları olmuş ve aynı zamanda bir saray hekimi olan değerli tarihî şahsiyetlerimizden Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin yine bir tıp eseri olan Şifâ'îyye adlı eseridir.

I. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KIYMETLİ TAŞLAR

1.1. Türk Kültüründe Tıp

Türklerde tıp anlayışı, önemli tarihî olaylar, coğrafi etkenler, siyasi gelişmeler ve din anlayışı gibi önemli etkenlerden etkilenmiştir. Orta Asya Türk kültüründe Şaman inancı ve bu inanç etkisinde gelişen tıp anlayışı söz konusuysa göçler sonrası ön Asya ve Orta Doğu toplumlarıyla etkileşim ve özellikle İslamiyet'in benimsenmesi doğrultusunda İslamiyet etkisinde gelişen tıp anlayışı ve son olarak da modern bilimsel gelişmelerin etkisinde ilerleyen bir tıp anlayışından söz edilebilir. Türk siyasi ve kültürel tarihinin yön verdiği tıp anlayışını şu şekilde kategorize etmek mümkündür:

1. İslam öncesi dönem
2. İslamî dönem
3. Batıya yönelik dönemi (Bayat, 2016: 236)

İslamiyet öncesi döneme baktığımızda Türkler Orta Asya coğrafyasında göçebe bir topluluk olarak bir bozkır kültürü çerçevesinde yaşamaktadırlar. Dinsel inançlar gök tanrı inancı ve Şamanizm etrafında şekillenmiştir. Hemen her toplumda olduğu gibi Türklerde de tıp ve şifacılık önce dinî inançlar temelinde gelişmiştir. Hastalıklara halk hekimliği tarzında yine bu inançlar doğrultusunda tedavi uygulanmaya çalışılmıştır (Ceylan, 2012: 17). Bu uygulamalara baktığımızda şifa ve sağlık hizmetlerini, dinî ritüeller uygulayan kam, baksı denilen din adamları ile otacı denilen bitki ve çeşitli ilaçlar kullanan şifacıların yüklendiğini görmekteyiz (Ceylan, 2012: 19).

Uygurlarla birlikte yerleşik hayata geçilmesiyle, her alanda olduğu gibi tıp alanında da bu dönemde daha hızlı gelişmeler olduğu söylenebilir. Bu dönemde Çin ve Hindistan etkisi ile tıp ilmi ve birikimi Türklerde daha da ilerlemiş ve sonraki yıllara

aktarılmıştır. Uygur Türkçesindeki tıp terimleri incelendiğinde, Uygurlardan itibaren tıp anlayışının geçmiş dönemlere göre gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür. Kutadgu Bilig ve Divanu Lügat-it Türk gibi eserler içerisindeki tıbbi terimlerin varlığı, o dönemlerin tıbbi birikimine işaret olan önemli vesikalardır.

Türklerde ilmî ilerlemelerin en hızlı gelişiminin İslamiyet’le tanışmaları sonrasında olduğunu söyleyebiliriz. Bir yandan yerleşik hayata geçen Uygurlarla ilerleyen ilmî gelişmeler, diğer yandan büyük göçlerle Ön Asya ve Orta Doğu toplumlarıyla etkileşim sonucu daha da hızlanmıştır. Batı medeniyetinden de yapılan çeviri eserlerin de katkısıyla önemli bir külliyata sahip olan Orta Doğu medeniyeti ile tanışma ve İslamiyet’in kabulü, Türklerin bu kültüre hızlı uyum sağlayarak mevcut ilmî düzeyi kendi kültürlerine entegre etmelerini sağlamıştır.

Bu ilmî seviye tıp alanında da kendini göstermiş, sağlık hizmetleri hem daha bilimsel hem de daha kurumsal düzeyde verilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda hastane maksatlı mimari yapılar inşa edilmiştir. Karahanlılar döneminde Orta Asya’da ilk hastane kurulmuş ve yaygınlaşmaya başlamıştır.

Daha sonra bu yapılar Selçuklular zamanında “darüşşifa” adıyla anılan sağlık merkezlerine dönüşmüştür. Selçuklulardaki sağlık anlayışı Anadolu Selçukluları döneminde de korunmuş ve Anadolu’da Mardin, Amasya, Sivas, Kayseri, Tokat, Kastamonu ve Çankırı’da darüşşifalar kurulmuştur.

Ücretsiz sağlık hizmeti veren bu kurumların giderlerini karşılamak için bazı gelirler doğrudan bu kurumlara vakfedilmiş ve Osmanlı kültüründe varlığını sürdürecektir. Sağlık hizmetlerinin devlet desteğiyle ve vakfiye kültürü çerçevesinde sürdürülmesi açısından Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı’da sağlık hizmetleri benzerlik gösterir ve birbirinin devamı şeklindedir. Önemli ortak özellikleri ise, sağlık hizmetlerinin artık devlet desteği ile daha kurumsal bir yapıda ve vakfiye kültürü sayesinde ücretsiz sunulmasıdır.

Osmanlı döneminin sağlık anlayışına baktığımızda bu dönemi kendi içerisinde XV. yüzyıla kadarki dönemi klasik dönem, XV-XVII. yüzyıllar arasında İslam tıbbının devamı olan klasik dönem, XVIII- XIX. yüzyıllar arasında Batı tıbbını tanıma ve tercüme dönemi ve sonrasını da modern tıp dönemi olarak adlandırabiliriz (Bayat, 2016: 296).

Osmanlı dönemiyle birlikte tıp alanında telif eserler verilmeye başlanmıştır. 14. yüzyılda ilk örnekleri verilmeye başlanan bu eserler dil olarak daha yalın ve öz bir Türkçe ile yazılmıştır. İlerleyen dönemlerde hem yeni eserlerle hem de çeviri eserlerle Türkçe tıp literatürü sürekli gelişmiştir. Bununla birlikte bu eserler halkın mümkün olduğunca anlayabilmesi için mümkün olduğunca anlaşılır bir şekilde sanatsal bir kaygı güdülmeden yazılmışlardır (Ceylan, 2012: 38).

Klasik dönemin ünlü hekimlerine baktığımızda Celaleddin Hızır, Şeyh Cemaeddin Aksarayî, Taceddin İbrahim (Ahmedî), Hüsameddin Tokadî ve Mehmed Manyas, Akşemseddin, Molla Güranî gibi isimler görmekteyiz (Yediyıldız, 1993: 418).

XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı, İstanbul'un da fethedilmesiyle gerek güç, gerek coğrafya olarak Türk-İslam dünyasının merkezî konumuna gelmiştir. Farklı beldelerden Müslüman tıp âlimlerinin de etkisiyle hem tıp ilmi daha da gelişmiş hem de tıp eğitimi daha sistematik bir hal almıştır. Bu dönemde tıp eğitimi bir yandan darüşşifalarda usta-çırak ilişkisiyle sürerken bir yandan da tıp medreselerinde tıp hocalarının uhdesinde bu eğitimler devam etmiştir. Bu eğitimlerde Süleymaniye tıp medresesinin önemli bir yeri vardır. Yine Süleymaniye Darüşşifası buradan yetişen hekimler için bir uygulama hastanesi olmuştur. Ayrıca bu dönemde İstanbul'daki diğer darüşşifalarla birlikte Bursa, Edirne ve Manisa'da önemli darüşşifalar (Ceylan, 2012: 46). XVIII. yüzyılla birlikte batı tıbbı tanınmaya başlamış ve eserleri tercüme edilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılla birlikte de modern tıp teknikleri Osmanlı'da kullanılmaya başlanmış, hekim ihtiyacı kapsamında batılı hekimler Osmanlı'da çalışmaya başlamışlardır.

Tedavi anlayışına baktığımızda ise, klasik Osmanlı tıbbında asıl tedavi bitki, merhem ve çeşitli karışımlarla yapılır sınırlı da olsa cerrahi müdahalelerden yararlanılırdı. Önemli ameliyatlardan genellikle kaçınılır, cerrahi müdahale genellikle haricî tedaviler için yapılırdı (Sarı, 2012: 106). Kullanılan bu bitki, malzeme ve materyallerin nasıl kullanılacağı, karışımların nasıl hazırlanacağı bilgisi hekimlerin eğitiminde detaylı olarak öğretilirdi. Taşların da iyileştirici gücünden sıklıkla istifade edilirdi. Zengin cevahirnâme külliyyatı sayesinde hekimler, taşların şifa özellikleri hakkında detaylı bilgi sahibi olup onları tedavide kullanabiliyorlardı. XIX. yüzyılla birlikte tıpta modern tekniklerin yaygınlaşmasına kadar, halk ve hekimler tarafından asli bir şifa kaynağı kabul edilen taşlar, giderek alternatif tıp tekniklerinden birisi halini almıştır.

1.2. Türk Kültür ve Edebiyatında Taşlar

İnsanoğlu eski çağlardan itibaren bir yandan tabiatla mücadele ederken bir yandan da onun ihtişamına, kutsallığına ve gizemine saygı duymuştur. Bu saygının temelinde çoğunlukla inançlar, büyük tabiat olayları ve rızık kaynağı olması olsa da insanoğluna sunduğu muhteşem güzellikler ve gizemler de hep önemli sebeplerden olmuştur. İnsanoğlunun ilgisini, merakını cezbeden tabiat varlıklarından birisi de farklı renk, şekil ve etkilere sahip taşlar olmuştur.

Bu taşlar keşfedildikçe onlara anlamalar, gizemler atfedilmeye başlanmış; kimisine kutsallık atfedilmiş, kimisinin ise şifa veya hastalık kaynağı olduğu kabul edilmiştir. Yine taşlara saadet ve talih temini, fal bakma, büyü yapma, yağmur ve kar yağdırma, bolluk ve bereket getirme, dilek tutma ve adak adama gibi özellikler de atfedilmiştir (Tanyu, 1968: 34). Bu yönleriyle taşlar, bir yandan halk hekimliğinde yenilerek, suyu içilerek, göze sürme yapılarak veya deriye sürülerek kullanılırken; diğer yandan dinsel-büyüsel uygulamalarda taşların sahip olduğu düşünülen güce veya enerjiye göre taşı üzerinde taşıma, kolye veya yüzük olarak takma ya da o mekânda bulundurma şeklinde kullanılmıştır (Tokat, 2014: 177). Bu işlev ve kutsallıklarından başka, rengi, parlaklığı, nadir bulunuşu gibi özellikleri sebebiyle de taşlara ayrı bir değer verilmiş; bu değeri doğrultusunda bazen süs eşyası, bazen bir takı, bazen bir statü göstergesi kimi zaman da edebî metinlerde bir benzetme unsuru olarak da kullanılmıştır.

Türk kültüründe taşla atfedilen değere baktığımızda, diğer kültürlerde olduğu gibi ilk örneklerin mitolojik unsurlar olduğunu görmekteyiz. Türk mitolojisinde gökyüzü firuzeden bir kubbeye, Gök Tanrı'nın evi kabul edilen Kutup yıldızı altına ve diğer yıldızlar ise yeşime benzetilmiştir (Esin, 2001: 32). Bir Uygur metninde ise yedi cevherli bir sırığın su üstündeki yeryüzünü desteklediği belirtilmiştir (Esin, 2001: 41). Oğuz Destanı'nın Uygurca versiyonunda Oğuz Kaan'ın evlendiği yerin kızının dişleri kıymetli bir taş olan inciye benzetilmiştir (Ögel, 2010: 117).

Türkler açısından hem mitolojide hem de resmî tarihte önemli taşlardan birisi de yada (yeşim) taşıdır. Türklerin kutsallık da atfettiği yada taşının yağmur ve diğer yağış türlerini yağdırma gücü olduğuna inanılır. Bu taş mitoloji ve destanlarında da yerini almıştır. Göç destanında Uygur ülkesini koruyan yada taşından oluşan

kutsal Kutluğ Dağ'dan bahsedilir. Gökten inen nur sütunu taşlaşarak Kutluğ Dağ'ı oluşturmuştur. Kutluğ Dağ, “iyi talih, saadet getiren dağ” anlamındadır (Çobanoğlu, 2007: 137). Uygur hakanı Yü-lun Tigin, bir Çin prensesi ile evlenmek için karşılığında Kutluğ Dağ'ın taşlarını vermeyi kabul eder. Çinliler bu kutsal taşı parçalar ve Çin diyarına götürür. Sonrasında ise doğanın düzeni bozulur, ırmaklar kurur ve bereket gider. Uygurlar göç etmek zorunda kalır (Sepetçioğlu, 2001: 132-133). Dîvânu Lugâti't-Türk'te de yada taşından bahsedilir. Yada taşı mühür yüzüğüne takılarak taşınırsa o kişiyi şimşekten koruyacağı, beze sarılıp ateşe atıldığında sarıldığı bezi bile koruyarak yanmayacağı ve yine bu taşı susayan kişi ağzına aldığında susuzluğunun geçeceği nakledilmiştir (Yardımcı, 2008: 3). Türkler yada taşını çeşitli dinî ritüellerde ve ayinlerde de kullanmışlardır (Esin, 2001: 117-118). Yine başka bir inanışa göre Tanrı'nın yada taşını Türklerin atasına yada adında sihirli bir taş armağan ettiği ve bu taşla yağmur yağdırılıp fırtına çıkarılabildiği rivayet edilir (İnan, 1986: 160). İslamiyet'in kabulünden sonra da yada taşı Türk kültüründe önemini korumuş ve dinî bir boyut kazanmıştır (Tanyu, 1968: 55).

Eski Türk tarihine kıyasla, İslamiyet'in kabulünden sonra taşlarla ilgili incelemelerin sonucunda yazılı eserlerin artmaya başlaması ve tanışılan Ön Asya ve Orta Doğu toplumlarındaki taşla ilgili kültürel öğelerin de Türk kültürüne eklenmesiyle taşlara ilgi daha da artmış ve doğrudan bu konuda eserler verilmeye başlanmıştır. Orta Doğu ve Batı kaynaklarının da tercüme ve derleme yoluyla tanınması Osmanlı döneminde “cevâhîr-nâmeler” denilen türün doğmasını sağlamıştır (Kutlar, 2002: 43). Cevâhîr-nâmeler, kıymetli taşların nitelikleri, oluşumu, etkileri ve bu taşlarla ilgili inançlar hakkında bilgi veren eserlerdir.

Bu alanda bilinen ilk Türkçe cevâhîr-nâme, Şîrvânî'nin 1427'de kaleme aldığı “Cevhîr-nâme”sidir. Aynı dönemde bilinen bir başka cevâhîr-nâme ise Mustafa bin Seydî'nin 1438'de tamamlayıp Sultan II. Murad'a ithaf ettiği tercüme bir eser olan “Cevâhîr-nâme-i Sultan Murâdî”dir. Yine aynı dönemden Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân'ın “Cevâhîr-nâme”si ise tek Türkçe manzum cevâhîr-nâme örneğidir. XVI. yüzyılda Za'îfî'ye ait “Risâle-i Cevâhîr-nâme”, XVII. yüzyılda Zeynel Âbidîn ibn-i Halîl'e ait “Risâletü'l-Cevâhîr” ve son olarak araştırmamızın konusunu oluşturan Şîfâ'î Şa'bân Efendi'ye ait “Şîfâ'îyye” eserleri bu türün diğer örneklerindedir.

II. BÖLÜM

KLASİK EDEBİYATTA TAŞLAR

Klasik Türk edebiyatı deyince, divan şiiri olarak da adlandırdığımız Osmanlı klasik şiir türü ve bu türün en güzide örneklerinin verildiği XV. yüzyıl ve sonrası dönem akla gelir. Divan şiiri, kültürümüzün bir parçası olan edebiyat dünyamızın vazgeçilmez unsurlarındandır. Dillendirilen bazı eleştirilerde sanıldığı gibi gündelik hayattan, güncel olaylardan, toplumdan ve toplumun kültüründen kopuk, bu kavram ve olgulara uzak bir şiir değildir. Sevgili, aşk, aşk acısı, inanç ve tasavvuf işlenen ana unsurlar olmakla birlikte, şairler içinde yaşadıkları toplumun sosyal-kültürel öğelerine duyarsız kalmamışlar ve yer yer bu öğeleri şiirlerinde yansıtmışlardır. Şiirlerde halkın inançları, bitkiler, gök cisimleri, değerli taş ve madenler dahi şiirlerde yerini almıştır (Yeniterzi, 2010: 302).

Bu konulardan birisi de sağlık ve sağlığa ilişkin konulardır. Klasik dönemde de şairler, insan için hayati olan sağlık ve tıp konusuna duyarsız kalamamışlardır. Bizatihi kendisi de hastalıkları tecrübe eden şair, çevresindeki sağlık sorunları ile aşk acısı ve ruhsal bunalımlar gibi psikolojik rahatsızlıkları da iyi analiz etmiş, mecazi ve dolaylı bir anlatımla dahi olsa bunu şiirine yansıtmıştır. Diğer yandan kimi tıp alimleri, hekimleri, dönemlerinin entelektüel kişilikleri olarak tıptaki hünerlerini şiirde de ortaya koymuşlar, hekim ve şair kimlikleriyle Klasik dönem şiirlerinin güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Divan şairlerine baktığımızda kimilerinin bu şekilde hem hekim hem de şair olduğu, çoklarının ise hekim olmamakla temel tıbbi bilgilere sahip oldukları görülmektedir. Hekim şairler olarak Ahmedî (ö.1413), Şeyhî (ö.1422), Ahi Çelebi (ö.1523) ve Şifâî Şâbân Efendi'yi (ö. 1704) zikredebiliriz. Hekim olmayan şairler Divan şairleri arasında çoğunluğu oluşturmakla birlikte birçoğunun dönemlerinde bilinen fizyolojik ve ruhsal rahatsızlıklar konusunda genel bilgilere sahip oldukları ve sanatlarıyla bütünleştirerek bu bilgileri şiirlerine

taşıdıkları görülmektedir. Fuzûlî, hekim olmamakla birlikte şairlerinden anlayacağımız üzere tıp bilgisi en geniş şairlerdendir.

Divan şairleri hekim olsun veya olmasın tıp ilminin ve kültürün bir parçası olarak kıymetli taşların değerinin farkında olmuştur. Şiirlerinde bazen bu taşların tıp ilminde olduğu gibi şifa yönünü vurgulamış, kimi zaman ise onları sevgilinin güzelliklerini tasvir etmek için kullanmıştır. Örneğin yakut, toz hâline getirilip başka malzemelerin de ilavesiyle bir karışım haline getirilir rûhî bunalım içerisinde olan hastaya yedirilir. Bu yapılan tertibe yâkût-ı müferrih denilmektedir (Kemikli, 2007: 34):

Ağzı la'lin hokka yâkûtî müferrih lebleri

Cevherî terkîb istersen leb-i dil-ber yiter (Bâkî, g. 49/2)

Yukarıda belirttiğimiz üzere taşlar veya değerli madenler konusundaki bilgisini divan şairlerinden Nâbî, “Rahmân Sûresi”nin 22. ayetine telmihte bulunup yarattığı değerli maden ve taşları Allah’ın kudretine delil göstererek ortaya koyar. Allah öyle kudretlidir ki bulanık yapılı topraktan, beyaz ve sarı renkli (gümüş ve altın gibi) madenler, yeşil ve kırmızı renkli (zümrüt, yakut, mercan gibi) gösterişli cevherler icad eder (Yılmaz, 2008: 5):

Zihî Kadir ki hâk-i tîre-tynet'den eder icâd

Sefîd ü zerd ma'den sebz ü sürhîn cevher-i garrâ (Nâbî, k. 1/18)

Çalışmamızda her ne kadar tıp eserleri olsalar da cevahir-nâmelerin edebi açıdan da incelenmeye değer türler olduğundan bahsetmiştik. Yukarıda da kimi tıp ilim adamlarının aynı zamanda edebiyat alanına da ilgi duyup bu alanda da eserler verdiklerinden de söz etmiştik. Burada özel bir eseri örnek olarak vermek uygun olacaktır; Yazıcızade Ahmed Bîcân'ın Cevâhir-nâme'si. Bu eser kültürümüzde bilinen tek manzum şekilde yazılmış cevâhir-nâmedir (Kutlar, 2002: 60). Konumuz olan kıymetli taşların sağlıklı ilgili faydalarını anlatan manzum bir

eser olmasıyla dikkate değer buluyoruz. Bu eser 37 beyitten oluşmuştur ve sırasıyla altın, yakut, elmas, zümrüt, firuze, akik, mercan, kehribar, laciverd ve seng-i kudret taşlarının tıbbî faydaları anlatılmıştır. Eserin giriş bölümünde yüce Allah'ın bu değerli cevherleri insanların yararına yarattığı şöyle ifade edilir (Demir ve Kılıç, 2003: 42):

Çün yarattı Hakk Te'âlâ Hazreti

Nâs için bunca cevâhir kıymeti

Kudretinden her birinde ol Hüdâ

Niçe hâssiyyet komuş derde devâ

Yine eserde kehribar taşının faydaları ve kullanımına yönelik tavsiyeler şöyle ifade edilmiştir:

Sarılık düşen kişiye kehrübâr

Da'fi' ü nâfi'dir ol her bar

Suya koyub içsün suyunu

Ta kim görem dirse rahat rûyını

Hafakân u yerekâna ey serâc

Hem virem derdine andandır 'ilâc

Klasik şiirde kıymetli taşlar, buldukları veya ünlü oldukları coğrafi mekânlar aracılığıyla da geçmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, en geniş sınırlarına ulaştığında çok geniş bir coğrafyaya hükmediyordu. Bununla birlikte bir dönemin süper gücü olması, ticaret yollarına hükmetmesi ve hilafeti elinde

bulundurması gibi sebeplerle siyasi sınırlarının çok daha ötesindeki coğrafi bölgelerle de irtibat halindeydi. Bu bağ ve iletişim tüm bu diyarların halk ve şairler tarafından da bilinmesini, tanınmasını ve sanatlarında konu edinmelerini sağlıyordu. Farklı bitki, hayvan, mekân, halk ve kültürel öğeler klasik şiire konu olsa da çalışmamızda bu olgudan sadece kıymetli taşlar yönüyle bahsedeceğiz. Klasik şiire baktığımızda Aden ve Bahreyn inci; Bedahşân la'l, Nişabur fîrûze, Yemen akîk; Hindistan ise inci ve yakutunun ünlü olması ile şiirlerde zikredilmiştir (Yeniterzi, 2010: 301).

Klasik şiirde Aden ve Bahreyn'in incisi ile ünlü olmasına şu örnekleri verebiliriz:

Za'fdan kurtulup oldu bedenün tâze vü ter

Nite kim bahr-i Adenden çıka dürr-i şehvâr (Nev'î, k. 23/37)

Dil ü dîdem hemân Bahreyne benzer dem-be-dem andan

Çıkarur taşraya gavvâs-ı kudret lü'lü'-i lâlâ (Hâletî, k. 8/40)

Bedahşân Afganistan'da la'l taşının çıktığı yer olarak klasik şiirde konu edilir.

Ger kara daşı kızıl kan ile rengîn itsen

Tab'a tağyîr virüp la'l-i Bedahşân olmaz (Fuzûlî, kt. 13/2)

Ruhlarundur leblerüni terbiyetler eyleyen

Mihr-i rahşândur yüzün la'l-i Bedahşândur lebün (Necâtî, g. 310/2)

Hindistan ise inci ve yakut memleketidir. Hintli tüccarların getirdiği kıymetli taş ve kokulardan şöyle bahsedilir:

Ne tâcirdür ki yâkût u dîr ile

Getürür Hind ilinden Rûma anber (Necâtî, k. 10/6)

Nişabur ise firuze kaynaklarıyla ünlüdür:

Boyandı gök dere fîrûze dökdi derdinden

Hirâs saldı Nişâbûra leşker-i nigehin (Şeyh Gâlib, k. 179/7)

Yemen ise akik taşı ile meşhurdur:

Eğerçi ağır olur taş kopduğı yirde

Sitâre var ki 'akiki ider Yemen'de garib (Necâfî, g. 24/3)

Kıymetli taşların klasik şiirimizde yer alma sebeplerinden birisi de hiç şüphesiz takı unsuru olmasıdır. Osmanlıda devletin ihtişamı, kadın giysilerinde ve bilhassa saraya mensup hanımların inci ve kıymetli taşlarla bezenmiş kıyafetlerinde, görkemli takı ve aksesuarlarında da kendini göstermiştir (Dikmen ve Çetin, 2012: 72). Klasik şiirde oldukça fazla konu edilen kadının güzelliği ve zarafeti şüphesiz ki onun tamamlayıcı unsuru olan takıları da dikkate almadan tasvir edilemezdi. Bu konuda şiirleri taradığımızda özellikle küpe, gerdanlık ve yüzük şeklindeki takıların kıymetli taşlarla süslenildiği ve bu takıların da kadını, sevgiliyi, güzelliğini tasvir ederken şiire yansıtıldığı görülmektedir.

Bâkî, sevgilinin kadehteki dudak izlerini la'l küpeye benzetir:

Bâde nûş itsen kenâr-ı câma gelse leblerün

Duhter-i rez gûşına gûyâ takarlar la'l-i nâb (Bâkî, g. 18/5)

Sevgilinin inci küpesi Zühre yıldızından daha parlaktır:

Dürr-i mengûşunla rûyun denli bulmaz nûr u tâb

Zühre ger olsa felekde gûşvâr-ı âftâb (Nef'î, k. 61/26)

Bâkî, ayın yıldızlar arasındaki görüntüsünü inci gerdanlığa benzetir:

Tulû' edince ufukdan miyân-ı encümde

Takıldı gerden-i gerdûna sanki 'ikd-i le'âl (Bâkî, k. 20/2)

Şeyh Gâlib de Pervîn yıldızını inci gerdanlığa benzetmiştir:

Rûşen-dilân 'ikd-i güherden nişân verir

Pervîn sirişk-i meclis-i ahbâbdur bu şeb (Şeyh Gâlib, g. 18/4)

Ahmed Paşa, sevgilinin la'l renkli dudağını yüzüğe benzetir:

Buldu gönül bahr-i eşkimde hayâl-i lâ'lini

Hoş müyesser oldu ol gavvâsa bu engüşterîn (Ahmed Paşa, k. 23/15)

Aşağıdaki beyitte de taşlar değer açısından kıyaslanarak yakut yüzük olmazsa akik olsun denmektedir (Çetin, 2006: 261):

Efendüm nâm-ı nîkûn safha-zîb olsun da âlemde

Eger engüşterün yâkut olmazsa 'akik olsun (Râşid, g. 155/2)

2.1. Klasik Şiirde Başlıca Kıymetli Taşlar

Klasik dönem şiirlerine, divanlarına baktığımızda şairler duygu ve düşüncelerini daha etkili anlatabilmek için kültürün ve toplumsal hayatın motiflerini şiirlerine yansıtılmışlardır. Kıymetli taşlar da renkleri, şekilleri ve tesirleri yanında benzetmeler, betimlemeler, inançlar ve âdetler açısından da şiirlerde yer almaktadır (Kırbyık, 2007: 62). İnci (dür, lü'lü), yâkut, la'l, akik, elmas, firûze, kehribar, lâciverd, mercân, zümrüd ve zeberced klasik dönem şiirlerinde yer alan başlıca kıymetli taşlardır.

2.1.1. Akik

Yemen akik taşı ile meşhurdur. Kırmızı renklidir ve rengini Süheyl yıldızından aldığı söylenir (Yeniterzi, 2010: 330).

Vâye-bahş olsa eğer tab'-ı Süheyl-i cûdu

Keşti-i Nûh'a döner âb-ı 'akîk üzre Yemen (Nedîm, k. 1/32)

Dem-i seherde görür Nâilî akîk-i meyin

Kemîne cür'asını ahter-i yemen mahmur (Nâilî, g. 47/5)

Yâkût-ı dür-feşânına öykünmege müdâm

Gonca dehâni içre akîk-i Yemen tutar (Ahmed Paşa, g. 62/8)

Feyzi ider sengi akîk-i Yemen

Katre-i kem-pâyeyi dürr-i Âden (Nabi, mn. 9/94)

Başın ortaya koyub lâ'lüne kasd idse şeker

Saht olur işidüben kânda akîki Yemenin (Necatî, g. 313/5)

2.1.2. İnci

İnci deniz canlılarından sedef karnında oluşur, şeffaf beyaz renkte parlak bir taştır.

Aden, Yemen'in güneyinde incileri ile ünlü bir yer olup büyük incileri ile ünlüdür (Yeniterzi, 2010: 304).

Bâğda dürr-i Aden gibi yine yâsemînin

Çiğerin deldi bugün şive-i çâh-ı zekânın (Bâkî, g. 248/3)

Lü'lü mü yoksa dürr-i Aden'dir dedim, dedi:

Epsem Fuzulî eşk-i revânun durur senin (Fuzulî, ms. 1/7/3)

Dürr-i yetim tabiri kinayeli olarak Hz. Muhammed için kullanılır:

Bir sadehdür dü-nîm iki cihân

Oldı dürr-i yetîmi ol sultân (Halefî, k. 3/6)

Dürr-i hoş-âb-ı kulzüm-i telh-ı kanâtiz

Sîrâb-ı şîr-i ebr-i hünerdir yetimimiz (Sünbülzâde Vehbi, g. 103/4)

La'l, yâkut ve incinin bir arada zikredildiği aşağıdaki beyitte, sevgilinin la'l dudaklarını yakut içinde inci gibi güzel resmetmekten bahsedilir:

La'lin tebessüm ile pür-âb u tâb göster

Yâkût-ı sürh içinde dürr-i hoş-âb göster (Vecdî, g. 18/1)

2.1.3. Elmas

Elmas sert çelik, keskin kılıç ve kıymetli taş manalarında klasik şiirimizde kullanılmıştır (Onay, 2009: 169).

Bârân olur ehl-i nazarın hûn-ı sirişki

Berk ursa miyânında ne dem hançer-i elmâs (Şeyh Galip, k. 129/2)

Elmâs-ü lâ'l-ü gevher seyelân eder zuhûr

Çeşm olsa eşk-bâr sefid ü siyâh u sürh (Şeyh Galip, k. 35/2)

Hançer-i elmâs-ı gamzen var iken hûnî göziin

Çekmesin âlemde tîg-ı âhenînin minnetin (Bâkî, g. 383/4)

Bir dem içinde deldi bin elmâs-ı eşkimi

Müjgânlarım kim der ola cevherî değil (Hayâlî, g. 309/4)

Düşüp dil murgu gamdan kirpiğine

Havâdan hançer-i elmâsa düşdi (Ahmed Paşa, g. 303/4)

2.1.4. La'l

Yâkut türünden kırmızı renkli ve kıymetli bir taştır. Klasik şiirde la'l, rengi dolayısıyla sevgilinin dudağı yerine kullanılır.

Çâre umdum la'l-i şîrîninden eşk-i telhime

Telh güftâr ile aldın cân-ı şîrînim benim (Fuzûlî, g. 203/5)

İntizâr ile taşı la'l kılıp reng verir

Rûzgâr ile suyu lü'lü-i galtân eyler (Fuzûlî, k. 32/16)

Leb-i rengînine fi'l-cümle olur idi şebîh

Nesne yaratsa Hudâ la'l-i Bedehşân'dan öte (Necâtî, g. 488/3)

Sormak ayb olmasın ey dilber-i şîrîn-harekât

Leblerin la'l-i Bedehşân mı yâ âb-ı hayât (Sultan III. Murad, g. 181/1)

Leb-i la'lin hayâl it gûşe-i uzletde pinhân ol

Dilâ hem kân-ı gevher kıl özün hem gevher-i kân ol (Bakî, g. 11/1)

Görmedi lutfu denizinde inâyet gevherin

Gözlerim gerçi dem-â-dem la'l ile mercân döker (Şeyhî, g. 59/8)

2.1.5. Mercan

Mercan denizden çıkarılan kırmızı bir değerli taştır.

Dürr ü mercân bulunurmuş tatalum deryâda

Bu kadar çîn-i cebin satmağa erzende midür (Nâbî, g. 213/12)

Ağzı mercân dürcüdür kim cevher-i cân andadır

Zülfi Akreb burcudur kim mâh-ı tâbân andadır (Ahmed Paşa, g. 42/1)

Mercân lebin hayâline kan yutup ölenin

Her kim kazarsa toprağını lâl-ü zer çıkar (Ahmed Paşa, g. 67/2)

Değil gird-i lebinde hattı ol İsî-demin gûyâ

Duâ-yı Hızrı bir mercândan fincana yazmışlar (Nefî, g. 30/2)

Ben nice cân virmeyem şol lebleri mercâna kim

Böyle bağı taş iken lâl-i Bedahşân imrenür (Necatî, g. 132/4)

2.1.6. Yakut

Kıymetli taşlardan olup makbul olanı kırmızı renklidir.

Susuzluğu giderdiği belirtilir:

Zülâl-i la'lini teşne-i muhabbete sun

Verir çekide-i yâkût intifâ' atşa (Hâmî, g. 58/6)

Ateşe dayanklıdır:

Yâkût-ı âfitâb ile hem-pâyedir gönül

Ey âteş-i derûn edemezsin zarar bana (Fehîm-i Kadîm, g. 7/6)

Görüp letâfet-i aksin sanır kızıl yâkût

Bakan tabakçe-i la'lîn-i gülde jâlelere (Nâilî, g. 340/5)

Leblerün kut-ı revan mı yoksa yakut-ı revân

Bilmedüğün her şeyi sormak revâdur dostum (Nizamî, g. 80/5)

2.1.7. Zümrüt

Yeşil renkli bir kıymetli taştır. Zehirlenmelere şifa verdiği belirtilir.

Zümrütün yılanların kör ettiğine işaret vardır:

Kapar çeşmin görünce zahid-i efî-nîgeh gûyâ

Zümürrüd ma'denindedir meğer kim cevher-i mînâ (Sümbülzâde Vehbî, g. 6/4)

Getirsen meclise câm-ı zümürrüd-fâmı ey sâkî

Hasûd-ı mâr-tâb'ın gözlerin kör olduğun görsek (Şeyhülislam Yahyâ, g. 189/3)

Ejder-i nefse zümürüddür o hatt-ı sebz-reng

Pek sarılmaz mâr-veş dil gerden-i hatt-âvere (Haşmet, g. 225/3)

Koydı güller ser-be-ser la'lin tabaklar içre zer

Jâleler saçdı zümürüdü üstine dürr-i hoş-âb (Zâtî, k. 19/7)

Çerâg-ı dâga revgan yakdılar âb-ı zümürüdden

Bu ef'i-zâra kim derd ehli şebhûn eylemişlerdir (Şeyh Galib, g. 45/2)

2.1.8. Zeberced

Zümrüt taşının bir türü olan sarı ve açık yeşil renkli bir taştır. Klasik şiirde sıklıkla felek ve taç kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır.

Bir hilâl-ebrû vü dür dendân-u gendüm gün gelüp

Saçmak isterdi zeberced üzre lü'lü-yi Aden (Zâtî, k. 44/2)

Kalem-i sun'-ı Huda ile yed-i kudretle

Zer ile çarh-ı zebercedde yazıldı dal (Yahya Bey, k. 14/8)

Gül taht-ı zebercedde giyip tâc-ı murassa'

Başına nisâr etti havâ lü'lü-i lâlâ (Ahmed Paşa, k. 37/11)

Levh-i zeberced üstüne her ay başında bir

Yazıldığıınca ey melik-i bahr ü ber nişân (Necatî, k. 21/50)

Sen şehi geh geh melek haylı temâşâ etmeğe

Açılır tâk-ı zebercedden hilâlin revzeni (Hayâlî, g. 628/3)

III. BÖLÜM

ŞİFÂ'Î ŞA'BÂN EFENDİ, HAYATI VE ESERLERİ

3.1. Şifâ'î Şa'bân Efendi

Osmanlı hekimi ve aynı zamanda şairdir. 17. yüzyılın ortalarında Ayaş'ta dünyaya gelmiştir. Babasının adı Ahmed'dir. Ayaşlı tabîb Şa'ban Efendi ismiyle de meşhurdur (Aksoyak, 2013). Erken yaşlarda İstanbul'a gidip Süleymaniye medreselerinde tıp eğitimi gördü. Sultan VI. Mehmed döneminde, 1671'de Darüssaade ağası Yusuf Ağa'ya bağlanmış ve saray hekimi olmuştur. Koruyucusu Hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin gözden düşmesi ile saraydaki görevine de son verilmiştir (Acıduman, 2015: 9).

Minkarizâde Abdullah Efendi'nin hizmetine girerek 1683'te mülâzim olmuş, 1687'de Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi'den derece alıp Galatasaray medresesine girmiştir (Eliaçık, 2012a: 10). Sonrasında sırasıyla Şeyhülislâm Hüseyin Efendi (1692), Etmekçioğlu (1697), Koca Mustafa Paşa (1700), Sinan Paşa (1703) medreselerinde görev yapmış, son görev yaptığı medreseden aynı yıl Diyarbakır kadılığına tayin edilmiştir. Şeyhî Efendi'nin Vakâyi'ü'l-Fuzalâ'sına göre, Müderrislik mesleğinden el çektirilip kadılığa tayininde II. Mustafa'nın hekimbaşısı Nuh Efendi etkili olmuştur. 1704 yılında kadılıktan da azledilen Şa'bân-ı Şifâ'î, Diyarbakır'den dönüş yolculuğu sırasında Ankara'da hastalanmış ve yaklaşık sekiz ay sonra 1705 Mart ayında vefat etmiş ve burada toprağa verilmiştir (Okumuş, 2010: 208).

Müderrislik, Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda başhekimlik ve saray hekimliği görevlerinde bulunan Şifâ'î Şa'bân Efendi, Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi. Ayrıca pek çok hekim yetiştirmiş olan Şa'bân Efendi, Diyarbakır'da bulunduğu dönemde de tabip Mehmed Rıza Amedî'yi yetiştirmiştir (Acıduman, 2015: 10). Doğu ve Batı'ya ait tıpla ilgili eserleri de takip etmeyi ihmal etmemiştir.

Kaynaklara göre Şifâ'î Şa'bân Efendi, tatlı dilli, güler yüzlü ve tedaviden önce hastalarının kalbine tatlı sözlerle kuvvet veren bir hekim olarak tanınmıştır (Eliaçık, 2012b: 191). Bu durumu Şeyhî Efendi Vakâyi'ü'l-Fuzalâ'sında “*adı geçen hazret, Tabip Şa'ban Efendi adıyla tanınan gönlü aydınlık öncü, dostlar sohbetine düşkün, tıp sanatında hünerli, ilimlerin gereklerinde ezberi çok idi.*” şeklinde anlatmıştır (Acıduman, 2010: 249). Şifâ'î Şa'bân Efendi, tedavi öncesinde tatlı dili ve güzel sözleriyle hastaların maneviyatını ve moralini yükseltirdi. Böylece bir anlamda hastalarını motive ederek onları tedaviye hazırlamış oluyordu (Bayraktar, 1996).

Faziletli bir kadı ve meşhur bir Osmanlı tabîbi olan Şifâ'î Şa'bân Efendi şiire ve târihe de ilgi duymuştur (Özen, 1975). İyi bir hekim olmasının yanı sıra, aynı zamanda dostlarına ve sohbele düşkün bir şair olduğunu da görmekteyiz (İnce, 2005: 429). Tıp ilminden başka şiirle de ilgilenmiş olan Şa'ban Efendi, “Şifâ'î” mahlasını kullanarak şiirler de yazmıştır. Bazı şiirleri şüara tezkirelerinde yer alan Şa'ban Efendi'nin bir şiir kitabı da vardır.

3.2. Eserleri

Aynı zamanda bir şair olan Şifâ'î Şa'bân Efendi, gazellerinin yanında özellikle tıp alanında kendi dönemi için oldukça önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerini hazırlarken mevcut olan ilgili Doğu ve Batı kaynaklarını da incelemiş ve eserlerinde yararlandığı kaynakları belirtmiştir.

Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin Tedbîrû'l-mevlûd, Şifâ'îyye ve Hulâsatü'l-ebdân isimli tıp ile ilgili eserleri ile birlikte, Fezâil-i Âl-i Osmân ve Kısas-ı Enbiyâ Tercümesi isimli tarihle ilgili eserleri de vardır. Bir şair olarak da şüara tezkirelerinde yer alan birçok şiiri bulunan Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin bir şiir kitabı da Süleymaniye Kütüphanesinde (Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 444) bulunmaktadır (Acıduman, 2010: 10).

3.2.1. Tedbîrû'l-mevlûd

Şifâ'î Şa'bân Efendi, Sultan II. Mustafa döneminde 1701 yılında tamamladığı eserini Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa ile Re'isülküttap Râmî Efendi'ye ithaf etmiştir. Eser, klasik İslâm tıbbını ve Şa'ban Efendi'nin şahsî gözlemlerini yansıtmakla birlikte ana hatlarıyla Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâşirî'si ile Kınalızâde Ali

Efendi'nin Ahlâk-ı Alâî'sinden derlenmiştir (Okumuş, 2010: 208). Şifâ'î Şa'bân Efendi, Türkçe olarak yazdığı bu eserini hazırlarken İbn Sînâ, Râzî ve Hacı Paşa gibi İslâm dünyasının büyük hekimlerine ait eserlerden de yararlanmıştır. Osmanlı'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine yazılmış ilk eserlerden birisidir (Acıduman, 2010: 10). Eser aynı zamanda çocuk eğitimi ile ilgilidir ve genellikle bu yönü göz ardı edilir. Bu sebeple hekim ve şair vasıflarının yanında Şa'bân Efendi'nin bir eğitimci olduğu söylenebilir (Bayraktar, 1996).

Şa'bân Efendi eserin yazılma nedeni konusunda bizzat kendisi şöyle der:

“Sözün kıyası çocuklar konusunda her yönüyle özen göstermek gerekli iken perişan durumlarının, tıp bakımından düzgün olmasını gerektiren kendi başına bir esere ulaşamadığı için, harflerin yazıcısı fakir, adı geçen durumları düşündükçe ve çocuklarda bazı hastalıkları gördükçe eserlerin bolluğu aklıma gelirdi ki onların hakkında Şeyh-i Reis'in ve diğer büyük tabiplerin ayrı ayrı yazdıkları tedavileri Tanrısal bereketin verimliliği ile toplayıp düzenleyerek Türk dilinde bir yararlı derleme yazdım, ta ki herkes çocukların ders alınacak durumlarını öğrensin, olabilir ki insanların çoğu, kullanmaya ve sonuç çıkarmaya gücü yeterek, ciğerleri derecesinde olan çocuklarının sağlık, güvenlik ve her yönüyle esenliğini sağladığı için, herkesin yararına olarak, saygın olanların ve halkın rahatını artırsın.” (Acıduman, 2010: 248).

Eserin çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur (Nuruosmaniye Kütüphanesi, numara 3472; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, numara 501, Hamidiye, numara 1007, Mihrişah Sultan, numara 344, Esad Efendi, numara 2460). Eser bir mukaddime, sekiz bölüm ve bir hatimeden oluşmuş olup her bölümde farklı konular işlenmiş, kimi bölümler de alt bölümlere ayrılmıştır. Eserin bölümleri ve içerikleri şu şekildedir:

Mukaddime: Cinsiyetlerin ayrılması, buluş ve evlilik, cinsiyetlerin karakter özellikleri.

Birinci bölüm: Cinsel ilişki, kısırlık ve kısırlığın tedavisi.

İkinci bölüm: Gebelik, cinsiyet tahmini, âdetin kesilmesi ve tedavisi.

Üçüncü bölüm: Fetüsün oluşumu, bebeğin doğumu, erken doğum, ana rahminin özellikleri, çocuğun ebeveynlerine benzemesindeki sebepler, ikizler.

Dördüncü bölüm: Gebe kadınlar için alınacak tedbirler, güç doğum ve ebelere gerekli olan şeyler

Beşinci bölüm: Gebe kadınların hareketleri, doğumu güçleştiren sebepler ve tedavileri, çocuğun doğumu esnasında ve sonrasında alınması gereken tedbirler, doğum yapan kadınların dikkat etmesi gerekenler, göbek bağının kesilmesi, çocuğun kundağa konulması, çocuğun uykusu, beşik örtüleri, emzirme, sütün az olması, çocuğun yemeğe alıştırılması, süttten kesme, çocuğun emekleme ve yürümesi, göğüs hastalıkları.

Altıncı bölüm: Çocuk hastalıkları; çiçek, kızamık, şişler, sivilceler, çıbanlar.

Yedinci bölüm: Veba; belirtileri, sebepleri ve tedavisi.

Sekizinci bölüm: Çocuğun terbiyesi, buluş öncesi ve sonrası dönem.

Hatime: İnsanın ömrü ve olağan ölüm.

3.2.2. Şifâ'iyye

Şa'bân Efendi'nin 1699 yılında tamamlanmış olduğu cevahirnâme türünde olan bir tıp eseridir. Üç bölümden oluşan eserde panzehir adı verilen kıymetli taşların faydalarından bahsedilmektedir. Birinci bölümde madenî panzehirlerden, ikinci bölümde hayvânî panzehirlerden, üçüncü bölümde ise, bunların haricindeki diğer hayvânî panzehirlerden bahsedilir; bunların oluşumu, bulunduğu yerler, faydaları ve kullanım şekillerinden bahsedilir.

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Şifâ'iyye eseri dördüncü bölümde daha detaylı olarak incelenmiştir.

3.2.3. Hulâsatü'l-ebdân

Hastalıkların teşhis ve tedavisi üzerine Türkçe olarak yazılmıştır. Eserde koruyucu hekimliğe önemli bir yer ayrılmıştır. Nüshası mevcuttur (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, numara 5538, 5561). (Okumuş, 2010: 208).

3.2.4. Fezâil-i Âl-i Osmân

Yusuf el-Makdîsi'nin Kavaid el-İkyan fî Fezail-i Al-i Osman adlı, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ait bilgiler içeren Farsça eserinden, genişletilerek yapılmış bir tercümesidir. 1704'te tamamlanmış ve Sultan III. Ahmed'e ithaf edilmiştir. Nüshası mevcuttur (Nuruosmaniye Kütüphanesi, numara 3404). (Okumuş, 2010: 208).

3.2.5. Kısas-ı Enbiyâ

Şa'bân Efendi'nin IV. Mehmed adına yaptığı bir tercümedir. (Aksoyak, 2013: 208). Nüshası mevcuttur (Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, numara 3419).

3.2.6. Şiirleri

Bir şair olarak da şuara tezkerelerinde yer alan birçok şiiri bulunan Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin bir şiir kitabı da Süleymaniye Kütüphanesinde (Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 444) bulunmaktadır (Acıduman, 2015: 10). Şifâ'î mahlasıyla ustaca şiirler yazmıştır (Salim Efendi, 2005: 429).

Şiirlerinden örnekler:

(1)

Çeşme-i mekrümete lüle-i kevser hâme

Gülsitân-ı emele nahl-ı gül-i ter hâme

Feyz-bahş olmak ile gülşen-i evrâk üzre

Gâh sünbül yitürür geh gül-i ahmer hâme

Hem-dem-i Hızr ü nebîdir onu âb-ı hayvân

Şimdi her dem zulumâta güzer eyler hâme

Nakş-ı hâl ü hattını gerçi yazar dildârın

Şîve vü cilvesi bâbında mükedder hâme

Bâ-husûs ola Şifâî gibi dem-sâz-ı senâ

Gör bu vâdide ne hoş cilveler eyler hâme (Tuman, 2001: 489)

(2)

Bu tekyegâh-ı tarabda çerâga muntazıruz

Semâ u devre münâsib ayaga muntazıruz

Felekden eylemezüz gerçi nâle vü şekvâ

Yine bu tarz u revîşden ferâga muntazıruz

Safâ-yı îdi merâm üzre itmedük icrâ

Bahâr mevsimine seyr-i bâga muntazıruz

Şifâiyâ suhan-i tâze eyledün icrâ

Mey-i kühen ile kesb-i dimâga muntazıruz (Salim Efendi, 2005: 429)

IV. BÖLÜM

ŞİFÂ'ÎYYE

4.1. Muhteva

Şa'bân Efendi'nin vefatına yakın yıllarda Türkçe olarak yazdığı tıpla ilgili bir eseridir. 1699 yılında tamamlanmış ve II. Mustafa zamanında Silahdar İbrahim Ağa'ya ithaf edilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur. Eser, üç fasıl ve bir hâtimededen oluşmaktadır. Konusu panzehir çeşitleri ve özellikle kıymetli taşlar üzerinedir. II. Mustafa zamanında tanıştığı Silahdar İbrahim Ağa'nın kendisine taşlı bir yüzük verip bu yüzükle ilgili duyduklarını anlatması sonrasında Şa'bân Efendi konuya ilgi duyup taşlarla ilgili kitaplara taramış, hayvânî ve madenî yönden faydaları bulunan bazı taşları da ekleyerek faydalı taşların (panzehir) hakîkîsiyle sahtesinin ayırt edilip bilinmesi için bu risaleyi kaleme almıştır.

Eserin girişinde bu durum şu şekilde anlatılmıştır:

“Allah’ın, insanoğluna verdiği nimetlerinden birisi de taş türleri olup her birinde sayısız faydalar vardır. Altın ve gümüş ziynet eşyası olduğu gibi, insan mizaçlarına uygun daha birçok özelliğe sahiptir. Yakut, la’l, elmas, zümrüt, mercan gibi taşlar da zehiri giderip hastalıkları önleyicidir. Hâsılı, taşlardan kireç taşına varıncaya kadar her birisinde insana faydalar vardır. Bu faydalı risâle 1111 senesinde Sultân Mustafa Han’ın bereketli zamanında, düşmanlarından zararlar gören Şifâ’î’nin, o sultana sığınması ve Silahdâr İbrâhîm Ağa ile tanışması esnasında panzehir bahsinin geçmesi üzerine, çeşitli muteber kitaplar araştırılarak hazırlanmıştır. Bu risâle bir mukaddime, üç fasıl ve bir hâtimededen oluşmaktadır. Mukaddime, panzehirin tanımı ve türleri üzerine, birinci bölüm madenî panzehirler, ikinci bölüm hayvânî panzehirler, üçüncü bölüm panzehire bağlı çeşitli taşlar ve hâtime de yağmur ve kar taşı gibi, bazı garip özellikleri anlatılan taşlar üzerinedir.” (a) Şifâ’iyye, vrk. 113b-114a; b) Eliaçık, 2012b: 192).

Ayrıca eserin mukaddimesinde de panzehirlerle ilgili şöyle bilgi verilir:

“Panzehir iki manaya gelir; birisi basit olsun birleşik olsun, ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını def eden ilaçlardır ve buna bütün panzehirler ve tiryâk türleri girer. İkincisi, insanlar arasında bilinen ve tabipler arasında da haceriyyet (taşa aitlik) ile nitelenen ilaçlardır ki madenî ve hayvânî olarak iki türdür. Pâdzehr kelimesi Farsça olup pâd ile zehr lafızlarından oluşmuştur. Pâd, zararı defedip fesadı düzelten nesneye denir. Bu sebeple ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını defeden, dert ve kederlerin kötü etkilerini düzelten şeylere pâdzehr denilmiştir. Bazılarının madenî pâdzehr madenî zehirlere, hayvânî pâdzehr hayvânî zehirlere, nebâtî pâdzehr de nebâtî zehirlere faydalıdır demeleri kabul edilemez; çünkü madenî ve hayvânîden her birisi bütün zehirlere fayda vermez. Lâkin hayvânî, madenîden her yönden üstün olup, hayvânî türlerinden de Türkçe dağ keçisi denilen geyik sınıfının çoğunda bulunan pâdzehr Arap, Acem, Efrenc ve Deylem'in büyük tabipleri katında makbuldür. Özellikle tarif ettikleri üzere, hafif, sarı veya hâki renkli, gizli noktalarla dolu, yeşil-siyâh arasında zeytin şeklinde, her birinin içinde üzerine kat kat sarılmış birer çöp parçası olursa zehirleri defedici, hastalıkları giderici ve dert dolu illetleri önleyici olup hiçbir cevher onlardan daha üstün değildir.” (a) Şifâ’iyye, vrk.114b-115a-115b; b) Eliaçık, 2012a: 11).

Eserde, madenî panzehirlerin anlatıldığı birinci bölümde, madenî panzehirin sarı, yeşil, boz, noktalı ve beyâz olmak üzere beş sınıf olduğundan bahsedilir. Faydaları ve nasıl kullanılacakları hakkında bilgi verilir. Hayvânî panzehirlerin anlatıldığı ikinci bölümde, dağ keçisi ve yılanda bulunan hayvânî panzehirlerden bahsedilir. Üçüncü bölümde ise, “mürvârîd, hacar-i gâvîş, hacarü'n-nemir, hacarü'l-humâr, hacarü'd-dîk, hacarü'lhuttâf, hacarü'l-hût, hacarü's-seretân, hacarü'l-erneb, hacarü'l-isfenc” isimli diğer hayvânî panzehir taşlardan bahsedilmiştir. Hatime bölümünde de “kubûr, mermer, nîlûfer, müte”âl, halk, ıkâb, besr, kamer, sufr, nevm, yakaza, kühl, tûtiyâ, nâr, zeyt, mîknâtîs, berd, berf ü bârân u tûfân” isimli yine madenî ve hayvânî taşlardan bahsedilmiştir (a) Şifâ’iyye, vrk.114b; b) Eliaçık, 2012b: 193).

4.2. Dil ve Üslup

Şifâ’iyye 17. yüzyılda (H.1111/M.1699) Sultan II. Mustafa döneminde saray hekimi olan Şifâ’î Şa‘bân Efendi tarafından Türkçe kaleme alınmış bir eserdir.

Osmanlıda tıp eserlerine baktığımızda edebî eserlere göre daha sade bir dille yazıldığı, asıl gayenin bilgilendirmek ve topluma fayda sağlamak olduğu görülür. Araştırma konumuz olan Şifâ'iyye'de olduğu gibi döneme ait tıp eserlerinde hastalık, ilaç ve ilaç terkiplerindeki bitkilerin Arapça, Farsça, Yunanca adları yanında genellikle Türkçesi de bulunmaktadır. Tıp terimleri eserlerde açıklanmaktadır. Bu sebeple tıp eserleri çağının söz varlığını yansıtmaları bakımından çok önemlidir.

Genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerin kullanıldığı, bununla beraber Anadolu Türkçesinin bazı karakteristik özelliklerinin de metinde yer aldığı görülmektedir.

Eser 17. Yüzyılda, Orta Osmanlıca döneminde yazılmasına rağmen ileri düzeyde, ağıdalı bir dili yoktur. Arapça ve Farsça kelimeler sıkça kullanılsa da cümle yapısının Türkçe olduğu görülmektedir.

Eserde, kişi isimleri ve tıp terimlerinin çok fazla olduğu görülüyor. Bunları okumak, anlamak ve iyi yansıtmak için iyi derecede Arapça, Farsça bilmenin yanında tıp terimlerini de bilmek icap ediyor. Müellif bir şair olduğu için beyit, atasözü, ayet ve hadisleri eserinde kullanmıştır. Eserin tam olarak düz, yalın bir dile sahip olduğu söylenemez. Edebî üslup özellikleri de barındırmaktadır.

Eser Osmanlı Türkçesi Döneminde kaleme alındığı için Arapça, Farsça kelime ve tamlamalar sıkça kullanılmıştır:

(120b-9.satır) ağziye, (144a-12.satır) avihte, (113b-25.satır) behişt, (144a-25.satır) büzürg, (114b-22.satır) dafi', (136a-20.satır) isfenç, (144a-25.satır) büzürg, (114b-14.satır) padzehr, (126b-9.satır) istişâ, (116b-25.satır) hâtem, (115b-2.satır) huzzâk, (143a-10.satır) gubret, (118b-24.satır) isti' mâl, (114b-21.satır) muqarrer, (127b-20.satır) gavvâş, (127a-18.satır) mürvârîd, (117b-1.satır) sümûm, (123a-5.satır) kezâlik, (113b-9.satır) zeheb, (120a-2.satır) Ma'a-hâzâ, (144a-7.satır) lif-i nârcil, (127b-5.satır) dürr-i yetîm, (146b-20.satır) hubbü'l-vağan, (141b-1.satır) kevkebü'l-arz, (129b-5.ve6.satır) menâfi'-i 'adîde, (113b-6.satır) perverdigâr-ı 'alem, (122b-15.satır) mâ-hüve'l-meşhur, (120a-24.satır) dâfi'-i envâ'-ı sümûm, (144a-7.satır) gâzbânü'l-ceridü'l-nahl, (113b-13.ve14.satır) mâni'-i emrâz-ı pür-hümûm, (121b-17.satır) evâ'il-i devlet-i ebed-peyvend-i Osmânî,

Eserde başlıkların çoğunluğu Arapça ve Farsça terkiplerden oluşmuştur:

(113b-16.satır) *Bâi‘s-i tenmîk-ı risâle-i nâfi‘*

(115b-10.satır) *Fasl-ı evvel der-zıkr-i pâdzehr-i ma‘denî*

(119b-13.ve14.satır) *Fasl-ı sâni der-zıkr-i pâdzehr-i hayvânî*

(127a-12.satır) *Faşl-ı şâliş der-zıkr-i ahcâr-ı hayvânât -ı digerân*

Taşların Arapça, Farsça karşılıklarının yanında Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Panzehir özellikli taşların ve hastalık isimlerinin daha çok Arapça ve Farsça olarak verilmiş olduğunu görüyoruz:

Taş isimleri: (133b-4.satır) *hacerü’l-himâr*, (134b-24.satır) *hacerü’s-seretân*, (136a-22.satır) *hacerü’l-erneb*, (136b-18.satır) *hacer-i kubûrî*, (137a-20.satır) *hacer-i müte’âl*, (138a-6.satır) *hacerü’l-ıkâb*, (139a-6.satır) *hacerü’l-kamer*, (139b-6.satır) *hacerü’n-nevm*, (139b-11.satır) *hacerü’l-yakaza*, (140a-13.satır) *hacer-i tûtiyâ*, (142a-23.satır) *hacerü’n-nâr*, (142b-7.satır) *hacerü’l-mıknâtîs*, (144b-3.ve 4.satır) *hacer-i berf ü bârân u tûfân*

Hastalık isimleri: (135b-1.satır) *kelef*, (127a-5.satır) *seher-i tavîle*, (126b-22.satır) *tağun*, (126b-20.satır) *humma-yı rub‘*, (132b-22.satır) *baras*, (126b-9.satır) *fâlic*, (127a-5.satır) *remed-i hârre*, (127a-5.satır) *nıkrîs*, (127a-6.satır) *ümmü’s-şıbyân*, (132a-22.satır) *burkân*, (131b-24.satır) *za‘f-ı başar*, (132b-22.satır) *dâ’üs-sa‘leb*, (143b-18.satır) *küzâz*

Yunanca ve Rumca sözcükler de kullanılmış: (138a-10.satır) *taytıs*, (130a-23.satır) *elmâs*, (138b-17.satır) *fâvâniyâ*, (135b-14.satır) *sîbyâ*, (136b-1.satır) *sünger*

Anadolu Türkçesi döneminin özelliklerini yansıtan bazı örnekler ise şu şekildedir:

Kelime başlarında t/d değişimi: (126b-1.satır) *tolusı*, (125a-17.satır) *toğundursalar*, (138a-10.satır) *toğurmağı*, (138a-12.satır) *toğurmağda*, (144a-25.satır) *tolu*

İşaret Sıfatları: (115a-2.satır) *ol*, (121b-22.satır) *şol*, (114b-13.satır) *bu*, (116b-1.satır) *anlarıñ*

Bağlama Edatları: (113b-22. satır) *kim*, (114b-21.satır) *eger*, (114b-19.satır) *dağı*, (117b-1.satır) *ile*, (122a-25.satır) *ve*, (143a-4.satır) *veya*, (143b-13.satır) *hem...hem*, (116a-25.satır) *eger*, (137b-19.satır) *çünkü*

Dönüştülük ve Belirsizlik Zamirleri: (119b-7.satır) *kendü*, (128a-1.satır) *kendi*, (117b-1.satır) *kimsene*, (126a-3.satır) *kimesne*, (117a-2.satır) *biri*, (137a-18.satır) *birisi*, (120b-5.satır) *kimi*, (143a-2.satır) *kimisi*, (143a-2.satır) *ba' zısı*

Ayrıca cümlelerin birbirine “ki, ve, ile” bağlaçları ile bağlandığı görülüyor.

4.3. Nüsha Tavsifi

Bu çalışmada “Şifâ’iyye, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 43 Ze 412/3” adlı nüsha kullanılmıştır. Eserin diğer nüshaları şunlardır:

- Nuruosmaniye Ktp., nr. 3544;
- Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2229/2;
- Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2559/2 (Aksoyak, 2013: 208)

40 varaktan oluşan yazma, talik ile yazılmış ve gayet okunaklıdır. İç ve dış boyutu 14x26,7-20x8 cm’dir. Eserin tamamı 35 varaktır. İlk sayfası 23 satırdan diğerleri ise 25 satırdan oluşmaktadır. Yazmanın ilk beş varağında eserin müstensihisi Tabip Mustafa bin Ahmet tarafından tıp öğrencilerine faydalı olması amacıyla macun, şerbet ve ilaç tertipleri verilmiştir. Bu kısım esere dâhil olmadığı için çalışmaya dâhil edilmemiştir. Her varak için sol üst köşede Osmanlıca sayfa numarası verilmiş. Her bir varak için 109’dan başlayarak numara verilmiştir. Metnin transkripsiyonu yapılırken düzenli olduğu için bu numaralandırma esas alınmış ve metinde bu şekilde (115a, 132b vb.) gösterilmiştir.

Genel olarak harekesiz yazılan eserde az sayıda harekeli sözcükler de vardır. Bölüm başlıkları ve metin içinde vurgulanmak istenen sözcükler kırmızı mürekkep, diğer kısımlar siyah mürekkep ile yazılmıştır.

Üç bölüm ve bir hatimedden oluşan eser mensur olarak yazılmıştır. Eserde üç adet beyit bulunmaktadır.

4.4. Eserin Kaynakları

Şifâ'î Şa'bân Efendi Şifâ'îyye adlı eserini hazırlarken birçok tıp eserinden faydalanmıştır. Faydalandığı eserler şunlardır:

Kânûn: İbni Sînâ (d.980-ö.1037) tarafından yazılmış on dört ciltlik bir tıp eseridir. Eserin asıl adı el-Ğânûn fi't-Tıbb'dır. İbni Sînâ Kânûn'u 1012 yılında yazmaya başlamış ve yaklaşık on yılda tamamlamıştır. Döneminin doğu ve batı tıp kaynakları ile kendi gözlem ve tecrübelerini birleştirmiştir. Eser özellikle bulaşıcı enfeksiyonların keşfini, karantina uygulamasını, deneysel tıbbı, klinik deneyleri ortaya atması ve başlatması açısından önemlidir. Ayrıca kanserde erken teşhis ve tedavi, çevrenin sağlık üzerindeki etkisi ve cerrahi müdahaleler hakkında da bilgi verilir. Eser, yedi yüz üzerinde tıbbi ilaç ve bunların uygulanmasına yönelik bilgiler de içermektedir (Kâhya, 2001: 331-332).

Şifâ'î Şa'bân Efendi el-Kânûn eseri ile birlikte bu eserin aşağıdaki şerhlerinden de faydalanmıştır:

Şerh-i İmâm Fahr-ı Râzî: Fahreddin er-Râzî (d.1149-ö.1210) tarafından İbn Sînâ'nın el-Ğânûn eserine yazılmış bir şerhtir. Serahs'a uğradığı sırada dostluk kurduğu meşhur tabip Abdurrahman b. Abdülkerim için bu şerhi yazmıştır (Yavuz, 1995: 89-95).

Şerh-i Allâme Şîrâzî: Kutbüddîn-i Şîrâzî (d.1236-ö.1311) tarafından İbn Sînâ'nın el-Ğânûn eserine yazılmış bir şerh olup vezir Sadeddin Muhammed'e ithaf edilmiştir (Şerbetçi, 2002: 487-489).

Şerh-i Necmüddîn Ahmed-i Nahcivânî: Tam adıyla Necmüddîn Ahmed bin Ebu Bekr bin Muhammed Nahcivânî (ö.1302) tarafından İbn Sînâ'nın el-Ğânûn eserine yazılmış bir şerhtir. Necmüddîn Ahmed-i Nahcivânî, hekim ve mütefekkir olmanın yanında aynı zamanda bir devlet yöneticisidir (Bakır, 2018: 26-27).

Kâmilü's-Sînâ'a: İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük tabîblerden biri olan Ali ibn Abbas El-Mecusi'ye ait olan bu eserin tam adı Kâmilü's- Sînâ'ati't-Tıbbiyye'dir. Ayrıca Kitâbü'l-Melikî olarak da bilinir. Kâmilü's-Sînâ'ati't-Tıbbiyye, İbni Sînâ'nın Kânûn eserine kadar İslam coğrafyasında tıbbi eserler arasında baş kaynaklarından birisi olmuştur (Demirhan Erdemir, 1989: 379-380).

Zahîre: Seyyid İsmâîl-i Cürcânî (d.1042-ö.1137) tarafından yazılan eserin asıl adı Zahîre-i Harezmsâhî'dir. Eser, Farsça yazılmış olup tıpla ilgili ansiklopedik bir çalışmadır. Eser tıp ilimleri, hastalıklar ve tedavi yöntemleri, zehirler ve cerrahi uygulamalar gibi konularda bölümler halinde yazılmıştır (Doğruyol, 1993: 133-134).

Hâvî: İbni Zekeriyâyî Râzî (d.854-ö.925) tarafından yazılmış olan oldukça zengin içerikli bir tıp eseridir. Tam adı Kitâbü'l-Hâvî fi't-Tıb'dır. Eser Râzî'nin klinik gözlem ve bulgularını içermekle birlikte yeterince sistemleştirilememiş notlardan oluşur. Râzî'nin eseri tamamlamaya ömrünün yetmediği, ölümünün ardından talebeleri tarafından notları derlenerek hazırlandığı nakledilir. Eserde çeşitli hastalıklar ve bunların belirtileri ile ilaç ve perhiz ile tedavi yolları üzerinde durulur (Kâhya, 1997: 532-533).

Tasrîf: Halef bin Abbâs-ı Zehrâvî (d.936-ö.1013) tarafından yazılmış olup günümüze ulaştığı bilinen tek çalışmasıdır. İslâm dünyasında tıp alanındaki en kapsamlı eserlerdendir. Genel tıp bilgileri, üç yüzden fazla hastalık, belirtileri, bunlara iyi gelecek ilaç ve besinler, ilaçların hazırlanışı ve kullanım şekilleri gibi konuları içerir (Kâhya, 2011: 132-133).

Muhtâr: İbni Hübel (ö.1213) tarafından yazılmış bir tıp eseridir. İbni Hübel'in tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Hübel el-Bağdâdî'dir (Acıduman ve Er, 2019: 72).

Mir'âtü's-sihha: Amasya Dârüşşifâsında hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu Şerefeddîn'in öğrencilerinden Gıyâsüddîn-i Isfahânî tarafından Farsça yazılmış ve II. Bayezid'e sunmuştur (Yıldırım, 2008: 358-359).

Minhâcü'l-beyân: İbn Cezle (ö.1100) tarafından yazılmış bir tıp eseridir. Kendisinin en ünlü eseridir. Eserde ilaçlar ve yiyecek-içecekler alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır (Bayat, 1999: 396-397).

Hayâtü'l-hayevân: Demîrî (d.1341-ö.1405) tarafından yazılmış eserdir. Eserin önsözünde, kitabını hayvanlarla ilgili bazı yanlış bilgileri düzeltmek amacıyla yazdığını belirtir. Kitapta, kimi mitolojik hayvanlar da dâhil olmak üzere alfabetik sırayla binin üzerinde hayvan türü hakkında bilgi verilmiştir (İzgi, 1998: 18-20.)

Câmi'-i Müfredât: Eserin müellifi, İbnü'l-Baytâr (ö.1248) veteriner olması sebebiyle bu isimle tanınmış olup botanik konusuna ilgi duymuştur. Diğer adıyla el-Müfredât

olarak bilinen eseri, ilaçlar konusunda dönemi için güvenilir ve önemli bir kaynak olup ilaçlarla ilgili iki binin üzerinde maddeden oluşur (Kaya, 2006: 505-506).

Tezkire-i Şeyh Davud: Şeyh Davud (ö.1599) Antakya doğumlu olduğu için Antâkî ismiyle ünlenmiştir. Şeyh Davud, hekim olmanın yanında aynı zamanda eczacı, astronom ve matematikçiydi. Tezkire'sinde tıp ilminin önemi ve öğretimi, ilaçlar ve hastalıkların tedavisi konuları başta olmak üzere astronomi, astroloji ve tılsım gibi ilimlere de yer vermiştir (Demirhan Erdemir, 1994: 26-27).

Ezhâru'l-efkâr: Tîfâşî (d.1184-ö.1253) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Kıymetli taşları konu edinir. Eserde ele alınan yirmi beş kadar kıymetli taş, nitelikleri, faydaları ve ticari değerlerine göre incelenmiştir. Eserde ayrıca panzehirler konusunda da bilgi verilmiştir (Kırbıyık, 2012: 148-150).

Şifâ-i Hacı Paşa: Eserin asıl adı Şifâ'ü'l-Eşkâm ve Devâ'ü'l-Âlâm'dır ve Hacı Paşa (d.1339-ö.1424) tarafından kaleme alınmış ve Aydınoglu İsa Bey'e ithaf edilmiştir. Eserde genel tıp bilgileri; ilaçlar ile yiyecek-ıçecekler; ateşli hastalıklar, verem, cüzzam, kırık ve çıkıklar gibi sağlık sorunları ve yaralar ile bunların sebep ve tedavileri ile zehirler ve panzehirlerden bahsedilir (Akpınar, 1996: 492-496).

Bu kaynaklardan başka Şifâ'î Şa'bân Efendi eserinde şu kaynaklardan da yararlanmıştı: Şurûh-ı Mûciz-i Kânûn, Cevâhîrnâme-i Mansûrî, Telvîh-i Hucendî, Muhtârât-ı Bedî'î, Tasrîh-i Lutfullah-ı Tebrîzî, İrşâd-ı İbni Cümei, Mulahhas-ı Elhâc Celâlüddîn-i Tebrîzî, Bostânü'l-Etibbâ, Mir'âtü'ş-şifâ, Mâ-lâ Yesa', Şurûh-ı Mesâ'il-i İbni Huneyn, Cevâhîrnâme-i İshak-ı Kindî, Cevâhîrnâme-i Nizâmî.

4.5. Eserdeki Taşların Tasnifi

4.5.1. Madenî Panzehirler (Fasl-ı evvel der-zikr-i pâdzehr-i ma' denî)

(vrk. 115b-116a-116b-117a-117b-118a-118b-119a-119b)

Bu bölümde madenî panzehirler hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre madenî panzehirlerin sarı, yeşil, boz, noktalı ve beyaz olmak üzere beş farklı türü vardır. Çin'den gelen küçük boyutlu sarı ve yeşil renklerde olanları iyileridir ve bunlar arasında 'aseli diye tabir edilen beyaza yakın sarı renklisi ise hepsinden kuvvetlidir. Ayrıca esere göre *kubûrî* ve *mermerî* adlı panzehir özelliği olmayan bazı taşlar

panzehir taşlarla karıştırılabilmektedir. Farkı anlamak için şu niteliklere dikkat etmek gerekir: Halis panzehirler yumuşak ve ılık nitelikte olup zehirlenmelere karşı iyileştirici etkileri vardır. Bu panzehirler 12 arpa miktarı ezilip sulandırılarak içilse zehrin etkisini giderir ve ölüm tehlikesinden kurtarır. Panzehir taşını boynuna asan veya yüzük olarak parmağına takan kişilerin zehirli canavarlardan korunacağı bildirilmiştir. Ayrıca bu yüzük, zehirli canlıların soktuğu yerlere bağlansa, dövülüp yara üzerine ekilse veya ağza alınıp emilse zehirlenmeye karşı fayda eder. Bununla birlikte akrebin kuyruğuna dokundurulsa sokmayı iptal eder; iki arpa miktarı dövülüp yılanın ağzına dökülse onu öldürür.

4.5.2. Hayvanî Panzehirler (Fasl-ı sâni der-zikr-i pâdzehr-i hayvânî)

(vrk. 119b-120a-120b-121a-121b-122a-122b-123a-123b-124a-124b-125a-125b-126a-126b-127a)

Bu bölümde hayvanî panzehirler anlatılmıştır. Bu bölümde verilen bilgiler şu şekildedir: Ruh ve bedeni koruyup zehirleri def eden hayvanî panzehir iki sınıftır. Hayvânî panzehirlerden insana faydalı olanlardan birisi, Arapçada erkeğine *üyyel* denilen dağ keçisinin karnında bulunan panzehirdir. Tabipler arasında *hacerü't-teys*, *hacer-i şâtî*, *hacer-i bakarî*, *gâv-ı kûhî*, *pâdzehr-i gâvî* gibi çeşitli isimlerle de anılmıştır. İnsana faydalı diğer sınıf hayvanî panzehir ise yılanda bulunandır.

Bu panzehirlerin bu iki tür hayvanın hangi uzuvlarında bulunduğu konusunda ihtilaf söz konusudur. Dağ keçisinde bu panzehir, bazılarının göre karnında bulunur, bazılarının göre de gözlerinde oluşur. Burunlarında, boynuzlarında ve göbeklerinde bulunur diyenler de vardır. Karnında bulunur diyenlerden de kimisi midesinde, kimisi şirdanında, kimisi ciğerinde, kimisi yüreğinde, kimisi de öd kısmında olur demişlerdir. Şeklinin yuvarlak veya köşeli olabildiği; renginin ise parlak ve yeşil ile siyah arasında ya da sarı veya boz olabildiği nakledilmiştir. Yılandaki hayvanî panzehir konusunda da ihtilaf olup kimi ödünde, kimi de başında oluşur demişlerdir. Çoğunluğun görüşüne göre başında bulunur, şekli yuvarlak ve bir yanı yassıca olur, rengi inci beyazı, bazıları da beyazla karışık siyah olur. Halis yılan taşı içme, sürme ve asma yoluyla bütün zehirlere faydalıdır. Madenî panzehirler gibi hayvanî panzehirlerin de zehirlenmelere karşı iyileştirici etkileri vardır. Bundan başka sağlam bedenlerde ruhu ve hisleri diriltir, başın uzuvlarına güç verir, şehveti

artırır. Dert ve kederden kalbi zayıflamış kimseye iyi gelir. Ayrıca göz kapağı iltihabı, humma, kalp çarpıntısı, nefes darlığı, boğaz ağrısı, baş ağrısı, uykusuzluk, istiska, cünun, cüzzam, veba, basur, kulunç, felç, mesane ve böbrek taşlarına iyi geldiği; yaralara, uyuza, tuzlu balgama, Frenk çiçeğine de faydalıdır. Bu faydalarından başka taşımak da faydalıdır. Son olarak panzehir türlerinin tabiatlarında da ihtilaf olmakla birlikte, güvenilir kimselerin nakline göre hayvanî panzehirler genellikle sıcak-kuru bir yapıya sahiptir.

4.5.3. Diğer Hayvanî Panzehirler (Fasl-ı sâlis der-zikr-i ehcâr-ı hayvânât-ı digerân)

(vrk. 127a)

Bu bölümde ise yukarıda belirtilen panzehirlerden başka denizde ve karada yaşayan diğer canlılarda bulunan faydalı taşlardan bahsedilmiştir. Esere göre bunlardan en çok bilinenler ise *mürvârîd*, *hacer-i gâvîş*, *hacerü'n-nemir*, *hacerü'l-himâr*, *hacerü'd-dîk*, *hacerü'l-huttâf*, *hacerü'l-hût*, *hacerü's-seretân*, *hacerü'l-erneb*, *hacerü'l-isfençdir*. Bu panzehir taşlar hakkında verilen bilgiler ayrı ayrı şu şekildedir:

4.5.3.1. Mürvârîd

(vrk. 127a-127b-128a-128b-129a-129b-130a-130b-131a-131b)

Mürvârîd Farsçadır, Arapçası *lü'lü* ve *dür*, Türkçesi de *incidir*.

Cevher ustalarına göre cevher dendiğinde ilk akla inci gelir. İnci deniz canlılarından sedef adlı hayvanın karnında oluşan bir hayvanî taş cevherdir. İnci, kuvvetli rivayetlere göre nisan damlalarından oluşur. Büyüklerin görüşlerine göre kış sonunda, bahar başlangıcında şiddetli esen rüzgârlarla deniz dalgaları ve dipte olan sedefler su yüzeyine çıkarlar. Yağan bahar yağmurlarından birer damla alarak tekrar deniz dibine dönerler ve aldıkları o damla içlerinde düğümlenip donar. Bu durum defalarca tekrarlanır ve her yeni damla bir öncekinin üzerine katman katman donarak inciye büyütür. Yani incinin büyüklüğü sedefin yuttuğu damla sayısına bağlı olur. Ancak incinin bozulmaması için geç kalınmadan çıkarılmalıdır. Aksi takdirde tazeliğini yitirip renginin değişeceği söylenir.

İnci renk, şekil ve oran yönünden farklı sınıflara ayrılmış ve her birine farklı isimler verilmiştir. Renk açısından baktığımızda beyaz, saf, şeffaf ve taze olanına *dürr-i şâh-vâr*, *dürr-i hōşâb*, *necmî* ve *uyûnî* denilmiştir. Şekil yönünden de yuvarlak, büyük, kusurlu olmayan ve ağırlığı üç miskale (yaklaşık 14 gr.) ulaşanlarına *dürr-i yetîm* denilmiştir. Eşsiz ve benzersiz olup diğer çeşitlerinden daha iyi olduğu için *yetîm* denilmiştir. Nitekim aynı vasıf Peygamber Efendimiz'in de lakaplarından olup, nübüvvette eşsiz ve benzersiz olduğundan kendisine *yetîm* denmiştir.

Cevharciler için incinin beyaz, parlak, taze, iri ve delinmemiş olanı makbul olduğu gibi, tabipler için de aynı özelliklere sahip olanları tedavide kullanmak için daha makbuldür. İncinin tabiatı yaygın görüşe göre soğuk-yaştır. Kalbi açıcı devalardandır, kalpteki ağır kanı arıtarak sevdavî hastalıklara iyi gelir. Kalbi güçlendirmek, gam, keder, vesvese ve acıları gidermek için kullanılır. Macunlarda ve rahatlatıcı haplarda kullanılır. Ağıza alıp tutmak ruh ve hisleri canlandırıp kalbe ve bütün bedene kuvvet verir. Şehveti artırır. Zehirlerin zararlarını giderir, kan tüküren hastayı iyileştirir, ishale iyi gelir. Dişlere sürülse parlaklık kazandırır. Kadınlar, fitil ile kullanıldığında rahimlerinde olan şişleri giderir ancak bu şekilde kullanıldığında gebeliği engelleyebilir. Göz hastalıklarına iyi gelir, göz aydınlığını artırır. Behak (derideki pul pul lekeler), baras (yüzdeki beyaz ve alaca lekeler) ve çiçek hastalığı izlerinin giderilmesinde etkili olur, baş ağrısı ve migrene iyi gelir, diş ağrısını dindirir. İncinin ferahlatıcı etkisi vardır; korkma, cinnet ve sıkıntıyı giderir. Ciğer ve böbrek zayıflığına ve idrar yanmasına, ağız kokusuna, nefes darlığına, cüzzama faydalıdır. Açık yaraya ekildiğinde kanı keser.

İncinin korunması konusuna da önem verilmiş, bunun için eserde tedbirler anlatılmış ve ayrıca delinmiş incinin de ayıplı kabul edildiği belirtilmiştir. Bu şekilde iyi muhafaza edilmeyip zararlı şeyler sebebiyle bozulduğunda değerinin azalıp faydalarının gideceği söylenmiştir.

4.5.3.2. Hacer-i gâvîş

(vrk. 131b-132a-132b-133a)

Sığırların ödlerinde bulunan *hacerü'l-bakar* da denilen taştır. Şekli yuvarlak, rengi siyah ve sarıdır; sığırlarda bulunur. İyisi ağır olanıdır. Sarılığı giderir, mesanedeki taşların düşmesini sağlar, mideye ve kulunca faydalıdır. Gözlere kuvvet ve keskinlik

verir, gözdeki sulanmayı durdurur, göz akına iyi gelir. Göz ve ağız eğilmesine faydası çoktur. Behak, baras ve dâ'üs-sa'lebe (saçkıran) hastalıklarını, yüzdeki benekleri giderir. Basuru ve diğer yaraları iyileştirir. Sara ve vereme şifa verir.

4.5.3.3. Hacerü'n-nemir

(vrk. 133a-133b-134a)

Farsçada *seng-i pelenk* denir. Hayvanın ensesinde, kuyruğunun dibinde, bağırsağında bulunur. Beyaz renklidir, siyah olanı da vardır. Gayet katıdır. Tabipler bu taşta *nerd-i pelenk* derler. O hayvanın dişisi gebe kalmamak için otun kökünü yer ve gebe kalmaktan kurtulur. Bu sebepten bedeninde taş olur. Bu taşın halisi süte atılırsa, süt kesilir. Ateş üzerinde tencere kaynarken bu taştan bir miktar ateşe atılırsa tencere içindeki kaynamaz; bununla beraber altındaki ateş sönmez. Eğer o taş taze ciğerin üstüne konulsa ciğeri deler. Halis olan taşın alametleri bunlardır. Kadınlar bu taşı yanlarında taşısalar gebe olmazlar. Bunun gibi erkekler bu taşı yanlarında taşısalar çocukları olmaz. Eğer ezip içseler kadınlar gebe olmaz ve erkekler de çocuk sahibi olmaz. Bir miktarı demir zincire sürülse, zincir parçalanır.

4.5.3.4. Hacerü'l-hımâr

(vrk. 134a)

Farsçada *hâr-ı mühre* denir. Şekil olarak *mâr-ı mühreye* benzer. Rengi beyaz olur. Bazı evcil ve yabani eşeklerin başlarında et ile deri arasında bulunur. Tabiatı soğuktur. Çeşitli zehirlere faydalıdır.

4.5.3.5. Hacerü'd-dîk

(vrk. 134a)

Farsçada *seng-i horos* denir. Bazı horozların kursaklarında Türkçe katı denilen uzuvlarında bulunur. Rengi boz ve beyaz olur. Bu taş tavukta da bulunur. Tavukta bulunanın rengi mavi olur. Bakladan küçük, saf ve şeffaftır. Bu taşı yanında taşıyanlar sara hastalığına yakalanmaz. Çocuğa bağlansa sara hastalığından emin olur. Suya konup içilirse çok susayan kişilerin susuzluğunu giderir.

4.5.3.6. Hacerü'l-huttâf

(vrk. 134a-134b)

Türkçede *kırlangıç taşı* denir. Kırlangıç yavrularının karnında veya yuvasında bulunur. İkişer adet taş şeklinde oluşur. Renkleri birbirine zıt olur. Biri beyaz diğeri kırmızı olur, ara sıra ikisi de beyaz olur, siyah ve sarı renkli olanları da vardır. Bu taşları sara hastalığına tutulmuş kimsenin pazısına yahut boynuna bağlasalar tutulması geçer ve hasta iyileşir.

4.5.3.7. Hacerü'l-hûd

(vrk. 134b)

Balıkların bazılarının başında, beyinlerinde ufacık taşlar bulunur. Rengi beyaz ve şekli yassı olur. Sağlam bir taştır, tabiatı sıcak ve kurudur. Böbrekteki taşları düşürür.

4.5.3.8. Hacerü's-seretân

(vrk. 134b-135a-135b)

Halk arasında *ayn'ül-seratân* adıyla kullanılan ufak taşlardır. Beyaz ve boz renklidir. Tatlı su ve deniz yengeçlerinin başlarında bulunur. Tabiatı sıcak ve kurudur. Göğüs ağrıları olanlar bu taşı yanında taşısa şifa bulur. Göz ilaçlarında kullanılır. Dişlere parlaklık verir. Yüzdeki siyah, beyaz ve kırmızı noktaları giderir. Yaraları hafifletir. Uyuz hastalığına, göz hastalıklarına ve kabızlığa iyi gelir.

4.5.3.9. Hacerü'l-erneb

(vrk. 135b-136a)

Kızıla benzer sedef içinde olur, zehirli hayvanlardandır. Bu hayvanın içinde Türkçe çogan dedikleri ot yaprağı gibi yeşil şeyler bulunur, zehir olan budur.

4.5.3.10. Hacerü'l-isfenç

(vrk. 136a-136b)

Tabiatı sıcak ve kurudur. Bu taş ateşte yakılıp külü hayvanların yaralı uzvuna sürülürse kanını keser. Özellikle zift ile yanmış olan taşı, kan tüküren kişiler içerse iyileşir. Bir miskal (4,810 gr) bu taştan içilirse böbrek ve mesanedeki taşları parçalayıp çıkarır.

4.5.4. Hâtıme Bölümü: Madenî ve Hayvânî Olup Bazı Özellikleri Gözden Kaçan Taşlar

(vrk. 136b)

Bu bölümde ise madenî ve hayvânî olup bazı özellikleri gözden kaçan taşlar anlatılmış olup bunlar da sırayla: *hacer-i kubûrî*, *hacer-i mermeri*, *hacer-i nîlûfer*, *hacer-i müte'âl*, *hacerü'l-halk*, *hacerü'l-ıkâb*, *hacerü'l-yüsr*, *hacerü'l-kamer*, *hacerü's-sufr*, *hacerü'n-nevm*, *hacerü'l-yakaza*, *hacerü'l-kuhl*, *hacer-i tûtiyâ*, *hacer-i talk*, *hacerü'n-nâr*, *hacerü'z-zeyt*, *hacerü'l-mıknâtîs*, *hacerü'l-berd*, *hacer-i berf ü bârân u tûfândır*.

4.5.4.1. Hacer-i kubûrî

(vrk. 136b)

Rengi beyaz ve boz olur. Madeni belirsiz bir taştır. Denizköpüğü denilen şeye benzer, onun gibi suya batmaz. Bu taş yazılı kâğıda sürülürse yazısını bozar. Mıknatısın gümüş parayı çektiği gibi bu taş da çeker. Vücuttaki kıllara sürülürse kılları döker, ezip dişlere sürülürse dişleri beyazlatır, eski yaralara sürülürse yaraları iyileştirir.

4.5.4.2. Hacer-i mermerî

(vrk. 136b-137a)

Bu taş *hacer-i ruhâmî* de denir. Hacer-i kubûrî gibi beyaz ve yumuşak olur. Bu taştan yüzük, kâse gibi şeyler yaparlar.

4.5.4.3. Hacer-i nilüfer

(vrk. 137a)

Bu taş okyanusta olur, gündüz denizin dibine iner gece yüzüne çıkar. Bu taşı atın boynuna bağlasalar o at kişnemez. Düşman üzerine gece baskını yapmak istendiğinde bu taşı atların boyunlarına bağlarlar, atlarda gürültü ve ses çıkmazmış. Bu sayede düşmanı dalgınlığa getirerek muzaffer olurlarmış.

4.5.4.4. Hacer-i müte'âl

(vrk. 137a-137b)

Batı denizinde oluşan bu taş deniz kıyısına vururmuş. Şekli kadınların iplik eğirdikleri alete taktıkları ağırşak gibidir. Rengi sarıya benzer beyaz olur. Ferahlatıcı özelliği olduğu için ferahlatıcı ilaçlara koyarlar. Mesane hastalığı olana şifa verir. Göz ilaçlarındandır. Sürme edip çekilirse göze parlaklık ve keskinlik verir. Göz akını giderir.

4.5.4.5. Hacerü'l-halk

(vrk. 137b-138a)

Bu taş vücut kıllarına sürülürse kılları döker. Tıraş etmeye, yolmaya, ot vurmaya gerek kalmaz. Bu taş senede bir yeni kesilmiş keçi kanına konursa özelliklerini kaybetmez hatta kuvveti artar.

4.5.4.6. Hacerü'l-ukâb

(vrk. 138a-138b-139a)

Bu taşta *hacerü'l-beht*, *hacerü'l-vûlâda da* denir. Türkçede *tavşancıl taşı* ve *kerkes taşı* denir; Yunancada *taytis* derler. Manası doğurmayı kolaylaştırmak demektir. Hamile kadınların doğumunu kolaylaştırır. Sara hastalığı olanlar yanında taşısa, pazısına bağlasa veya boynuna assa şifa bulur. Kısır kadınların hamile kalmasını sağlar. Husumet sırasında bu taşı elinde tutan hasmına galip olur. Meyve ağacına asılsa meyvesi dökülmez. Hamile kadınlar taşısa düşüğü önler.

4.5.4.7. Hacerü'l-yüsr

(vrk. 139a)

Yuvarlak inci gibi beyaz bir taştır. Kalbe kuvvet verir, dışardan mesane üzerine sürülürse idrar söktürür, ezilip içilirse böbrek ve mesanedeki taşları parçalayıp çıkarır.

4.5.4.8. Hacerü'l-kamer

(vrk. 139a-139b)

Bu taşta *bizâkû'l-kamer* veya *hacerü'l-nukre* yani gümüş çiçeği taşı derler. Tabiatı soğuk ve kurudur. Beyaz, şeffaf, berrak ve hafif bir taştır. Sara hastalığı olana içirilirse kişi tamamen iyileşir. Yanında taşırta dahi bu hastalıktan kurtulur. Bu taşı yanında taşıyanlara musibet gelmez. Meyve vermeyen ağaçlara asılırsa meyve verir. Kısır kadınlar bu taşı yanlarında taşırta gebe kalırlar. Korku ve dehşeti giderir.

4.5.4.9. Hacerü's-sufr

(vrk. 139b)

Rengi kırmızı ve sarı olur. Bu taştan delilik hastalığı olanın burnuna bir miktar üfürülse iyileşir.

4.5.4.10. Hacerü'n-nevm

(vrk. 139b)

Rengi kırmızı ve parlak bir taştır. Kişi bu taştan bir dirhem kadar boyununa bağlasa veya yastığının altına koysa, uyur ve taş ondan alınmadıkça uyanmaz.

4.5.4.11. Hacerü'l-yakaza

(vrk. 139b)

Siyaha yakın haki renkte olur. Kurşun gibi ağır ve dışı gayet sert bir taştır. On dirhem kadarını kişi üzerinde taşırta asla uykusu gelmez ve uykusuzluk kişiye ağır gelmez.

Cüzzam hastalığı olanlara sekiz habbe (1 habbe: 0,066 gr) kadarı ezilip içirilirse şifa olur.

4.5.4.12. Hacerü'l-kühl

(vrk. 139b-140a)

Arapçada *isim*, Türkçede *sürme taşı* denir. Tabiatı soğuk ve kurudur, rengi siyahtır. Bu taş göze çekilse göze aydınlık ve parlaklık verir, kirpik kıllarını çıkartır. Eski yaraları iyileştirir fakat yara yerinde siyah iz kalır. Burun kanamasını durdurur, baş ağrısını dindirir. Dinmeyen hayız kanını keser, erkeklik organında olan yaraları iyileştirir.

4.5.4.13. Hacer-i tûtiyâ

(vrk. 140a-140b)

Bu taşın çok çeşidi vardır. Rengi beyaz, yeşil, sarı ve kırmızımsı olur. Tabiatı soğuk ve kurudur. Göze canlılık verir, göz sağlığını korur. Bu taşın bütün çeşitleri ter kokusunu güzelleştirir. Erkeklik organında ve makattaki yaraları iyileştirir.

4.5.4.14. Dehnec

(vrk. 140b-141a)

Rengi yeşil, kırmızı ve şeffaf olur. Bu taşta zengârit (bakır pası nevinden göztaşı) vardır. Taşın üzerinde siyah ve ince çizgiler bulunur. Bu taştan kadeh, bıçak, hançer kabzaları ve kemerler yaparlarmış. Bakır ve altın madeni olan yerlerde bulunur. Zehirlenmiş kişi içerse iyileşir. Göze canlılık verir, göze düşen akı ortadan kaldırır, sara hastalığına iyi gelir.

4.5.4.15. Hacer-i talk

(vrk. 141a-141b-142a)

Kimyacılar *kevkebü'l-arz* ve *'irku'l-'arus* derler. Beyaz ve şeffaf olur, inciye benzer madenî bir taştır. Beyaz ve şeffaf olduğu için hamam pencerelerinde

kullanılmış. Tabiatı soğuk ve kurudur. Bu taş insana, hayvana, eşyaya sŸrŸlse ateş tesir etmez. Bu taşın erimişini erkeklik organında, hayada, kasıkta, gŸđŸslerde ve kulağın arkasında çıkan Şeylere sŸrŸlse iyileştirir. Kan tŸkŸrme, kabızlık, ishal gibi hastalıklara iyi gelir. BŸbreklerde, mesanede olan taşları parçalar ve çıkarır.

4.5.4.16. HacerŸ'n-nâr

(vrk. 142a-142b)

HacerŸ'z-zend de denir, TŸrke *akmak taşı* denir. Bazı tabipler, tabiatı soğuk ve kuru; bazıları da sıcak ve kuru demişler. Hamile kadınların doğumunu kolaylaştırır. Toz haline getirilip hanâzır denilen yaralara ve eski yaralara sŸrŸlŸrse iyileştirir.

4.5.4.17. HacerrŸ'z-zeyt

(vrk. 142b)

Hacer-i karâmî de denir. Madeni bilinmeyen siyah bir taştır. İyisi yakıldığında dumanı zehirli hayvanları durdurur.

4.5.4.18. HacerŸ'l-mıknâtış

(vrk. 142b-143a-143b-144a)

Sınıfları oktur. Meşhur ve bilinenleri dŸrttŸr: *mıknâtış-ı âhen*, *mıknâtış-ı zer*, *mıknâtış-ı fiddâ*, *mıknâtış-ı rasâs*. Hepsi eşyaları kendilerine ekerler. Tabiatı sıcak ve kurudur.

Mıknâtış-ı âhen: Çeşitli renkleri olur, iyisi kırmızımsı siyah veya boz olandır. Bazısı kuvvetli bazıları zayıf olur. *Mıknâtış-ı zeheb (zer)*: Rengi sarı olur. Ÿ endaze (195 cm) mesafeden altını kendine çeker, demiri de çeker. *Mıknâtış-ı fiddâ*: Rengi beyaz ve hafif olur. *ZebedŸ'l-bahir* (deniz kŸpŸđŸ) gibi suya batmaz. Bu taştan bir okka (1,282 kg) taş, beş vukıyye gŸmŸřŸ beş arşın mesafeden çeker. *Mıknâtış-ı rasâs*: KŸtŸ kokuludur, kalayı çeken bir taştır.

*Mıknâtış-ı âhen*den başkası az bulunur, zamanımızda gŸrŸlmemiřtir. Bu taş kilitleri açar; ok ya da neşter benzeri Şeyler bir uzvun içinde kalsa bu taş Ÿzerine bağlansa

dışarı çıkarır. Bu taşın tozu anne sütü ile üzerine sürülse hem o eşyayı çıkarır hem de cerahati iyileştirir. Böylece zehir karışmış alet ile yaralanmış yerlere sürülürse iyileştirir. Hamile kadınların doğumunda ayaklarına bağlasalar ya da ellerinde tutsalar kolaylıkla doğururlar. Nikrisi (eklem ağrıları) olanlar mıknaţısı boyunlarına bağlasalar iyileşirler. Ellerinde tutarak dahi nikris ve sinir gerilmesine şifa verir. Bu mıknaţıslardan başka *mıknâţisu'ş-şâr*, *mıknâţisu'z-zuhûr*, *mıknâţisü'l-cevâhir* ve *mıknâţisu'l-insân* diye mıknaţıs türleri de vardır.

4.5.4.19. Hacerü'l-berd

(vrk. 144a-144b)

Farsça *büziirg mühre*, Türkçede *dolu taşı* denir. Özellikle dolu yağdığı zamanlarda bağ, bostan ve ziraata âfet uğramaması için taşı yüksek bir yere asarlar. Bu sayede dolu yağmaz, tarlalar ve bostanlar zarardan korunmuş olur.

4.5.4.20. Hacer-i berf u bârân ve tûfân

(vrk. 144b-145a-145b-146a-146b-147a-147b)

Türkler *seng-i büt* ve *seng-i yede* denir. Rengi haki, kırmızı noktalı beyaz veya saf beyaz olur, başka renklerde de olabilir. *Sürhâb* denilen yabani ördeğin yuvasında sözü edilen yağmur taşı bulunmuş. Bu taşı kullanarak kar ve yağmurdan hangisi murad edilirse o yağar.

V. BÖLÜM

TRANSKRİPSİYONLU METİN

(113b)

BİSMİLLÂHİRRAHMANİRRAHİM

Sübhâne men haleka'l-insâne fi ahseni's-şuver. Ve 'allemhu havâşsu'l-eşyâ'e min'en-nef'i ve'z-zârar. Ve eşhedu enne lâ ilâhe illâllâhu vaḥdehu lâ şerike lehu'l-münezzeh 'ani'l-elemi ve'l-keder. Ve eşhedu enne seyyidenâ ve mevlânâ Muhammeden 'abduhu ve resûlihi'illezî sebbeha fi yedihi'l-kerîmeti'l-ḥacer şalla'llahu te'âlâ 'aleyhi ve 'alâ âlihi ve aşhâbihi mâ leme'a 'ale'l-ḥadrâi's-şemsi ve'l-ḳamer ve mâ ṭala'a 'ale'l-gabrâi'n-necmi ve's-şecer.

(Mana: İnsanı en güzel şekilde yaratan, faydalı ve zararlı olması yönüyle eşyanın özelliklerini öğreten Allah'ın şanı ne yücedir. Ben şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve O'nun ortağı yoktur. O elemden ve kederden münezzehdir. Ve ben şahadet ederim ki ellerinde taşların tesbih ettiği kişi, Peygamber Efendimiz, Allah'ın kulu ve elçisidir. Yıldızların ve ağaçların üzerine doğan ay ve yıldızlar gibi parlayan ashabın üzerine salat ve selam olsun.)

Emmâ-ba'd

Perverdigâr-ı 'alemiñ celle na'mâuhu ve 'amme âlâuhu kâffe-i benî-Âdem hakkında mebzûl olan na'mâ-ı celîlelerinden biri daḡi envâ'-ı aḥcârdır ki her birinde menâfi'-i 'adîde mûnderic olmaḡla medâr-ı ma'aş zârûrî olmuştur. Ez-cümle ḥacerât ta'bir olunan zeheb ve fıdḡa-ı mu'teberân ki her 'asr u evânda mûcib-i nizâm ve intizâm u umûr-ı enâm oldukları müstaḡnî 'ani'l-beyândır ve ba'zısı bâ'ış-i zîb ü zînet ve mûcib-i übbehet ü şevket olduğundan mâ-'adâ emzice-i nâsa muvâfiḡ-ı havâşş-ı

‘adîdeyi müstemildir envâ‘-ı yevâķit ve lâ‘l u elmâs ve zümüröd ve firûc ve mürvârîd-i feraķ-ıķtibâs gibi ve ba‘zısı daķı dâfi‘-i beliyyât-ı humûm ve mâni‘-i emrâz-ı pür-hümûmdur. Eşnâf-ı pâd-zehriyyât gibi el-hâşıl aķcâr beyâbânîden kireç taşına varınca tefahķuş olursa her birinde nev‘-i beşere ‘aide-i fâide muķarrerdir. Fetebâreke ‘İllâhu aķsenü‘l-hâlikîn.

Bâ‘ iş-i tenmîķ-ı risâle-i nâfi‘ a

Hicret-i ‘aliyye-i sulţânü‘l-enbiyâdan ‘aleyhi‘ş-şâlavâti ezkahâ biñ yüz on bir senesi rebi‘ül evveliniñ evâsıtında sulţânü‘l-guzât ve‘l-mücâhidîn ķâhirü‘l-feceretî ve‘l-müşrikîn nûr-ı dîde-i selâtin-i cihâd-âyîn-i ‘Oşmânî mazhar-ı ‘avâtıf-ı ‘aliyye-i rabbânî gevher-i giran-mâye-i kân-ı hilâfet dürr ü ferîd-i madelet-i memleket ü şaltânât şevketlü kerâmetlü pâdişâhımız Ğazi Sulţân Muştafa Hân halledallâhu hilâfetehu ilâ-inķırazi‘d-deverân hâzretleriniñ ķudûm-ı behcet-lüzûmları ile; beyt:

Şehr-i hoş-âb u havâ ya‘nî Sitânbul kim eger - Tarķını görse behiştî unudurdu âdem

Nesr: Ol sevâd-ı a‘zam numûne-nümâ-yı behişt-i berîn olmağın sümûm-u iftirâķ-ı evliyâ-i

(114a)

ni‘amlarıyla dil-haste olanlar teraķķiyyât-ı mülâķâtların cûyende olduklarından bu çeşîde-i zehr-i keyd-i hüssâd ve semm-i hurde-i mekr-i ‘adâ-i bed-nihâd olan Şifâi-mecrûhu‘l-fu‘âd daķı havâşş-ı şehriyâr-ı ‘ali-nijad mekremetlerine ilticâ eyleyüp ez-cümle ziynet-efzâ-yı mesned-i silahdârî ve übbehet-pirâ-yı pây-e-i kâmkârî semiyy-i hâlîl-i cenâb-ı kibriyâ ma‘den-i mürüvvet ü kân-ı ‘atâ Hâzret-i İbrahim Ağa yessera‘İllâhu ma-yürîdü ve mâ yeşâ meclis-i muķteremleri ile şeref-yâb olduğumda sebz-gûn bir zih-gîr-i bî-nazîr ü ‘ibret numûn ‘arz buyurup pâdzehr-i ma‘denîden sâķte olmaķ üzere âvîķte-i seme-i şerîfleri olan cevâhir-i kelimâtı takrîr ü beyân buyurdular. Şeref-şohbet-i ‘aliyyeleri bu maķzûnu‘l-fu‘âda bi‘l-hâşşa pâdzehr-i ‘ilâc

ber`ü`s-sâ`a olmağla kuvâ-yı müdrikeye bir miqdâr meknet gelüp tettebbu`ı havza-i kudretimde olan kütüb-ü mu`tebereden ol dârû-yı zevi`l-hâşşâ ahvâlini bi-hasebil-vus`i ve`t-tâka tefahhuş eyleyüp bu risâle-i nâfiada takrîr ü beyân eyledikten mâ-`adâ hayvâniyyât ve ma`deniyyâtdan menâfi`-i ğarîbe ve `aşâr-ı `acîbeleri olan ba`zı hacrerler daħi taħrîr eyledim. Me`mûldür ki pâdzehriñ haķikî ve mağşûşu bu risâle-i sahihâ ile ma`lûm ola nazâr-ı huçeste-eşerleri ta`alluk eyleyen zevât-ı sutûde-şifâtdan `ale`l-huşûş fenn-i celîl-i tıbdâ ma`ârif ve hazâkat ile ittîşâf bulan şikâtdan mercûdur ki ba`zı insâf ile nazar buyurup hayt u mağşûş mülâhaza eyledikleri maħalliñ aslına mürâca`at eyleyeler ki cümlesiniñ muâhezeleri beyân olunmuşdur. Ez-cümle tevfiķ-i Rabbânî ile ta`allüm ü ta`lîmine muvaffaķ olduğum hâvî-i kavânîni fenn-i tıb olan Kanûn-ı İbn-i Sinâ ve müte`allikâtından Şerħ-i `Alleme Şîrâzî ve Şerħ-i İmâm Kureşî ve Şerħ-i İmâm Fahr-ı Râzî ve Şerħ-i Necmüddîn Ahmed-i Naħcivânî ve daħi muşannefât-ı mu`tebereden Kâmilü`ş-şınâ`a-i Melikî ve Zâhîre-i Seyyid İsmâ`il Cürcânî ve Hâvî-i İbn-i Zekeriyâ ve Râzî ve Tasrîf-i Hâlef bin `Abbâs Zehrâvî ve Telvîh-i Hücendî ve Tasrîh-i Luţfu`llâh Tebrizî ve Muhtâr İbn-i Hübel ve Muhtârât-ı Bedî`i ve Mulaħħaşu`l-Celâl-i Tebrizî ve Mir`âtu`ş-şihħa li-Ġiyâsü`d-dîn İsfahânî ve Minhâcü`l-beyân ve Mir`âtu`ş-şifâ ve Hayâtül-hayevân li`l-İmâmu`d-Dimyri ve İrşâd-ı İbn-i Cümei` ve Câmi`-i Müfredât li-İbni`l-Baytâr, Mâ-lâ Yesa` ,

(114b)

Şifâ-i Hâcî Paşa, Bostânü`l-etibbâ, Tezkire-i Şeyh Dâvud, Şurûh-ı Mesâ`il-i İbn-i Huneyn, Şurûh-ı Mûciz-i Kânûn ve Cevâhir-nâme ile ma`rûf olan mü`ellefât-ı mu`tebereden Tansuķ-nâme-i İlħânî ve Cevâhir-nâme-i Nizâmî ve Cevâhir-nâme-i Mansûrî ve Cevâhir-nâme-i İşâķ Kindî ve Ezhâru`l-Efkâr-ı Tîfâşî ve sâir zafer-yâb olduğum kütüb ve risâle-i mürâca`at olup münâsebet ile naķl iķtizâ eden yerlerde esâmileri tasrîh olunmuşdur. Bi-hasebi`l-beşeriyye sehv ü nisyân vâķi` olan yerlerde `afv ü iğmâz ile mu`amele eyleyeler zirâ bu faķîr ü ğalîlü`l-bıdâ`anıñ ğaraż-ı şavâb-pezîri ol mâni`ü`s-sümûm ve dâfi`-ü`l-hümûm olan devâ-yı bî-nażîriñ envâ`ına ve eşnâfına ve havâşşına ve tarîķ-i isti`mâline ve pâdzehre ilħâķ olunan aħcârûñ

aḥvâline ve erbâb-1 ḥabliñ pâdzehr nâmına gûn-â-gûn şeyḥlerden sâhte etdikleri taşnîfât ve ‘ameliyyât ḥusûşlarına vuḳûf-1 küllî taḥşîli murâd edenler bu risâleden âsân vecḥile ma‘lûmları olduḳda muḥarririni ve bâ‘iṣ-i taḥrîr olan ağâ-yı ‘alî-şânı du‘â-i ḥayr ile yâd edeler. Vallâhü’l-müste‘an ve ‘aleyhi’t-teklân. Bu risâle bir muḳaddime ve üç faşıl ve bir ḥâtımeye maḳşûre kılınup bilmünâsibe **Şifâ’ıyye** tesmiye olındı. Mukaddime pâdzehriñ lafzen ma‘nen ıtlâkâtı ve envâ‘ ve eṣnâfi beyânındadır ve fuşûl-1 şelaşeden fasl-1 evvel ma‘denî olan pâdzehrlere beyânındadır. Fasl-1 şânî ḥayvânî olan pâdzehrlere beyânındadır ve fasl-1 şâliş padzehr ‘idâdından olmayup lâkin belki ḥayvânî ve zü’l-ḥaṣṣe oldukları cihetden pâdzehr mülâkâtından olan ḥacerler beyânındadır. Ḥatime ma‘denî ve ḥayvânî olduklarından kaṭ‘-1 nazar-1 ḥavâṣṣ-1 ‘acîbeleri ve daḥi qar ve yağmur yağmak gibi aşâr-1 ğarîbeleri ḥikâyet olunan aḥcâr beyânındadır.

El-mukaddime

Ma‘lûm ola ki pâdzehr ‘inde’l-eṭıbbâ iki ma‘nâya ıtlak olunur. Birisi her devâ ki eger muḳarrer ve eger mürekkebdir ervâḥ ve aḳvâyı ḥâfız olup envâ‘-1 sümûmuñ zararlarını dafi‘ ola. Añâ pâdzehr derler. Bu ma‘nâ envâ‘-1 pâdzehriyyâta ve tiryâkâta şâmildir. İkinci beyne’n-nâs ma‘rûf ve ‘inde’l-eṭıbbâ ḥaceriyyet ile mevsûf olan devâ-1 şerîfdir. Ma‘denî ve ḥayvânî olmakla iki nev‘dir. İnşâillâhu’l-Mevlâ her biri kendi faşıllarında ‘alâ-ḥidetin tavşîf ve taşnîf olunurlar ve lafz-1 pâdzehr

(115a)

bi-ḥasebi aslu’l-lüğa Fârisî olup pâd ile zehr lafızlarından terkîb olunmuş ‘alemdir. Pâd bâ-i ‘Acem ile def-‘i zarar ve ıṣlâḥ-1 fesâd eden nesneye derler. Ol ecilden ḥâfız-1 ervâḥ ve kuvâ ve dâfi‘-i zarar-1 ve envâ‘-1 sümûm muşliḥ-i fesâd u hümûm u ğumûm olan eṣyâya pâdzehr demişlerdir. Ba‘zı aṭıbbânıñ ez-cümle Şeyḥ Dâvuduñ ‘aleyhi’r-raḥme tezkiresinde pâd lafzınıñ dâline bedel kâf-1 ‘Arabî ile pâk zehr olma üzere taḥrîr eyleyüp zehri eridici ya‘ni pâk edici ma‘nâsınadır. ‘İndet-ta‘rîb kâfi ḥazf olunup pâ-zehr olur ve ğâhî kâf dâla mübeddel olup pâdzehr denir ve ğâhî dâl daḥi ḥazf olunur dedikleri lisân-1 Fârisîyye âdem-i mümâresetlerine nâşîdir. Kezâlik

erbâb-1 ta' bîrin bâ-i ' Arabî ile pâdzehr ya' ni zehr-i rüzgârî demektir. Zirâ rüzgâr has u hâşâkî sürdüğü gibi bu cevher daği beden-i insâna işâbet iden sümûmu sürer çıkarır ve dedikleri eger ki ma' na ciheti ile münâsîb görünür ammâ lisân-1 ' azbü'l-beyân-1 Fâriside mu' tebere olan kâ' ide-i ' ilmiyyetine muhâlîfdir ki esâmî-yi mübârekden pâdişah lafzı ânı mübeyyindir. Zirâ dafi' zarar-1 ' âlem ve muşlih-1 fesâd-1 eşnâf-1 ümem olan Selâtin-i şevket âyîne pâdişah derler, ulu sultân demektir. Şâh-1 Türkîde ulu ya' ni kebîr ve ' azîm ma' nasındadır ve aşlında şâh-1 pâd idi kâ' ide-i mezkûre üzere hîn-i ' ilmiyyetde muzâfûn ileyh muzâfa taqdîm olunup pâdişah denildi. Bu kâ' ide-i laîfe ' indel-üdebâ müte' arifedir. Hatta ' alleme-i Rûm Kemâlpaşazâde merhûm Değâikü'l- hağaiğ-nâm te' lif-i şerîfnde ' aynı ile taşrîh buyurmuşlardır. Bi- eyyi vechin kân pâdzehr eger ma' denî ve eger hayvânî olsun şürben ve ta' liğen cemî' -i zehrlerin zararlarını dâfi' ve zehr-nâk hayvânlarınmî mazârâtlarına mâni' olduklarından mâ- ' adâ emrâz-1 ' adîdeye nâfi' oldukları müttefikûn ' aleyhtir. Ba' zıları pâdzehr-i ma' denî sümûm-1 ma' denîye nâfi' dir ve pâdzehr-i hayvânî sümûm-u hayvânîye ve pâdzehr-i nebâti sümûm-u nebatîye nâfi' dir dedikleri müselleme degildir. Zirâ ' inde'l-ğuzzâğ ve ' ale't-tağğik ma' denî ve hayvânîden her birisi envâ' -1 sümûma nâfi' olmayup lakin hayvânî ma' denîden her vechle efdâl ve hayvânî envâ' indan daği lisân-1

(115b)

efşâh-1 ' Arabîde va' il ve ütil tesmiye olunup Türkçe tağ keçisi dedikleri geyik sınıfımî çoklarında bulunan pâdzehr kibâr-1 ğuzzâğ-1 ' Arab ü ' Acem ve etîbbâ' 1 diyâr-1 Efrenc ü Deylem katlarında müsellemdir. Bâ-ğuşûş tavşif ü taşnîf etdikleri üzere vezni ğafif ve levni aşfer yâğûd ğâkî-i ağber olup ğafi noğtalar ile münâğğât ola yâğûd yeşil ile siyâh beyninde zeytûn şeklinde ola ve her birinin içlerinde daği bir çöp pâresi buluna ki üzerine kat kat şarılmış olalar. Dâfi' -i ğâile-i sümûm ve nâfi' -i envâ' -1 emrâz ve mâni' -i ' ilel-i pür-hümûm olmağdır. Hiçbir cevher anlardan şerîfter degillerdir, dediler. El-ğaşıl nev' eynden her birinin evşâf ve ğavâşları kütüb- i mu' tebere-i mezkûre taşîr olunduğı üzere terceme ve tağrîre şuru' olundu. Vallâhü'l-muvaffâğ.

Fasl-1 evvel der-zıkr-i pâdzehr-i ma' denî

Ekser-i eṭibba-i kibâr-ı müteḳaddimîn pâdzehriñ ma' denîsini taḥrîr ve tafşîl eyleyüp ḥayvânîsini fi-zemâninâ meşhûr müte' aref olduğu üzere taşrîḥ-ü beyân eylememişler ve ma' denîniñ eşnâfi beşdir. Şarı olur ve yeşil olur ve ḥâki ya' ni ağber Türkçe boz olur ve münakkaṭ olur, beyâz şâf olur ve münakkaṭ olanıñ daḥi ekseri muhtelif noḳtalar ile mülevven olup ve bir kıṭ'ası reng-i vâhidde bulunmaḳ nâdir vâki' olur, dediler. Ve ba' zılar beş şımf olduğunu taşrîften şoñra eyüsi Çin vilâyetinden gelendir. Ḥacmi küçük ve rengi etreci şarı olup üzerinde yeşil ḥaṭlar olandır ve ba' zılar levni bütün yeşil olan iyisidir. Bâ-ḥuşûş sâkı çoğundur mânendi ola, ya' ni levni pâzı yaprağı renginde ola. Ol pâdzehri ateşe bıraksalar siyâh olur ve anda bir şey oldur ki âteşe yanmaz. Kirmânyân ana mukâṭ-ı şeytân derler demişler ve ba' zılar 'aseli ta' bîr olunan şarısı ki beyâza mâ'ildir, cümlesinden kuvvetlidir, demişler. Ez-cümle miḳdârı mü'ellifin-i eṭibbâdan aḥvâl-i edviye tecessüsünde çâpüksüvâr-ı meydân-ı ḥazâkat olan Ziyâüddin Şeyḥ ' Abdullah bin Aḥmed el-mâliki el-ma' ruf bi-İbn 'il-Bayṭar Câmî' ü'l-Müfredât nâm te'lîf-i mu' teberinde Aristâtalisten naḳl ettiği üzere ol kebîr-i felâsife pâdzehriñ ḥayvânîsini taşrîḥ eylemeyüp belki ' ale'l-ıṭlaḳ

(116a)

ta' birinden münfehîm olan ancak ma' denî olup ḥayvânîsi daḥi olduğundan yâ teğâfûl yâḥud ' adem-i i' tibârını müş' ir olmağla ' aynı ile naḳl ve terceme olundu. Kâle İbn-i Bayṭar kâle Aristâṭâlis elvân-u ḥaceri'l-fâd-zehr keşîretün fe minhü'l-aşger ve minhü'l-ağber vel mikennetü vel müşerreb bi ḥudreti vel müşerreb beyâzin vücûdihî'l-aşgar şümme'l-ağber vemâ at emin Ḥorâsânî ve hünâke yüsemma bi'l-fâd-zehr ve tefsîrihi ḥacerü's-semm vemea' dinihi bi-bilâdişin vebilâdi'l-Hind-i bi'l-Maşriḳ. Ya' ni ḥacer-i pâdzehriñ elvânı çoḳdur. Andan ba' zısı şarı, ba' zısı ağber ve ba' zısı münakkaṭ ve yeşil ve beyâz olur. Eyüsi şarı olandır, andan şoñra eyüsi ağber olandır ve daḥi Ḥorâsândan gelendir ki ol vilâyetde aña fâdzehr teşmiye olunur, ḥacerü's-sem demektir. Dâfi' -i zehr ma' nâsına ve pâdzehriñ ma' denleri Şin vilâyetlerinde ve Hind vilâyetlerinde ve Maşriḳ tarafındadır didikden şoñra

pâdzehre benzer çok taşlar var ve anlar için hâşşa yokdur. Pâdzehr fi' linden bir şey'e karîb olamazlar. Ol pâdzehre müşâbih olup pâdzehr hâşşasından naşibi olmayan taşlardan kubûrî ve mermerî nâmında iki hâcer daği zîkr etmişler ve çok olur ki maşnu' ve ' ameli olan şeyler pâdzehri hâlişe beñzemek ile muğâlağa olunur demişler ve tefrîk için hâliş pâdzehriñ ba' zı evşâfını beyâna şuru' eyleyüp pâdzehr bir nefis ve şerîf hâcerdir ve leyyinü'l-muħassa ya' ni yumuşağdır, lakin pek yumuşak degildir ve hârâreti daği mufriğa degildir. Hâşşası sümûm-ı hayvânî ve nebatîye nef' idir zehr-nâk hevâm ışırdıklarından ve şokduklarından ' arız olan âfetleri def' eder. Kaçan on iki arpa miqdârı saħk ve sağy olursa mevtden hâlâşa sebep olur zehri ter ile ve reşş ile çıkarır. Eger bir kimse hâcer-i pâdzehri boynuna bağlasa yâhud hâtem idüp parmağına tağinsa zehirli canavarlardan emîn olur. Eger ol hâtemi zehr için adam ağızına alup maşş eylese nef' virür ve eger ol hâtem ' aqreb

(116b)

yâhud zerâric dedikleri alaca böcek ve zenâbîr arılar ve anlarıñ mişli zehirli hevâm ve tuyûr şokduğı yerlere bağlansa nef' -i belîğ ile nâfi' dir ve eger saħk olunup hevâm-ı arzîyye ışırdıkları ve şokdukları yerlere ' ale'l-fevr ekilse zehri reşş ile taşla çeküp zararını def' eyler ve eger mu' âlece tedârikinden evvel ol mevzi' te' affün etmiş bulunup şoñra ekilse daği def' ider. Eger ol hâceri ' aqrebiñ kıyruğuna tokundursalar şokmasını iptâl eder ve eger iki arpa miqdârı saħk olunup ef' iniñ vesâ'ir yılânların ağızlarına şabb olursa boğar öldürür demiş. İntehi kelâm-ı Aristâtâlis ' ala mâ nuķile ' anh nağl olunan havâşşîñ ekşeri pâdzehr-i hayvânî evşâfindan olduğı meşhûr ve müte' arefdir ve yine İbn-i Baytâr merhûm taqrîri üzere kibâr-ı eţibbâdan câmi' i müteferriķât-ı kavânîn-i ' ilm-i tıb olan kıdvetü'l-mü' ellifin ve ' umdetü'l-hâziķîn Muhammed bin Zekerıyyâ-ı Râzi ' aleyhi'r-raħme pâdzehriñ ma' denî ve hayvânî olduğundan kağ' ı-ı nazar ıtlâğ üzere pâdzehr bir sarı yumuşak taşdır ta' mı olmaz sümûma nâfi' dir bişik ya' ni sem-i helâhil dedikleri otun zararını def' inde muķâvemet-i ' acîbesini gördüm. Ol benim gördüğüm taş sarı ve beyâza mâ' il idi ve ma' a-zâlik yumuşak ve şebb-i yemânî gibi müteşazzî idi. Taħķîķ ben ol taşdan kuvvetinde ve biş için muķâvemetinde gördüğüm te' şiri edviye-i müfrede ve

tiryâkât-ı mürekkebeden birinde görmedim evvelâ dimişler ve Aḥmed bin Yûsuf nâm ṭabîbden naql etdiği üzere ğaliba Ḥakîm Ebu'l-‘Abbâs Tifâşî-i Mıṣrîdir ol fâzıl-ı lebîb kezâlik ıtlâk üzere ḥacer-i pâdzehr ‘akreb zehrine nâfi‘ dir. Kaçan altun ḥateme vaż‘ idüp kamer ‘akreb burcunda ve evtâr-ı tâli‘ den bir veterde iken üzerine ‘akreb şûreti naşş olursa ve yine kamer ‘akreb burcunda iken ḥâtem çignenmiş gönlege başılsa ol gönlek ‘akrebin zehrini def‘ eder demiş. Lakin ekl ile mi yoksa şokduğu yere vaż‘ ile mi naql ve taşrîḥ olunmamış, ammâ Ḥakîm Tifâşî-i mezbûr Ezharü'l-efkâri fi-ḥavaşş-ı cevâhiri'l-aḥcâr nâm te'lifinde tafşîl eyleyüp vaqt-i mezkûrda vâfirce gönlek çignenüp üzerlerine ol ḥâtem

(117a)

naşş urulmağla mütê‘ addid kûşlar düzerler ve ḥıfz iderler. Ḥin-i ihtiyâcda anlardan birini içirirler ‘akrebiñ les‘i zararını def‘ idüp bire-i tâm verir demiş ve mülûk-ı Mıṣırdan Aḥmed bin Yûsuf bin Ṭolun ki mütercimîndendir Baṭlanyûsuñ Kitâbü’ş-şemere nâm te'lifini tefsîr etmiştir. Ol şahş-ı edîp ben tecrîbe eyledüm ol ḥâtem gönlekden ğayri intibâ‘ kabûl iden şey'lere daḥi urulup ḥıfz olursa ḥâşşa-i mezkûreyi icrâ ider deyü taşrîḥ ettigini naql eylemiş. İbn-i Bayṭârîñ zikrettiği Aḥmed bin Yûsuf anlar ile Tifâşî beyenlerinde muḥtemel olur ve teḥattüm ḥuşûşunda Şeyḥ Dâvud ‘aleyhi'r-raḥme kañğı ḥayvân şûreti olursa olsun anın şûreti pâdzehr üzerine naşş olunup tekaddüm kılınsa anın zararından şiyânet bulunur dedikten soñra ba‘zılar taḥviyet-i bâḥ için meymûn şûreti ve şecâ‘at ve muḥâbele-i mülûk için seb‘ şûreti terkîm olunur dediler demiş. Ol ḥuşûş kameriñ ‘akreb burcunda bulunmasında ta‘lîk olunduğu erbâb-ı nücûmuñ pâdzehr-i mensûbât kamerdendir dediklerine râci‘ dir. El-‘ilmu ‘indâllâhu te‘âlâ. Ve yine İbn-i Bayṭâr naqli üzere ‘Uṭârid bin Muḥammed el-Ḥâsib daḥi ıtlâk üzere ḥacer-i pâdzehr güneşe karşı kónsa terler andan ruṭûbet seyelân ider. Ol ruṭûbet ḥummâ-yı şedîde tehniye vereme de nâfi‘ dir ağızlarına alup maşş ideler demişler ve yine İbn-i Bayṭâr merḥûm ğayrîden ıtlâk üzere naql idüp pâdzehr kavıyyü'l-ḥarâredir. Şiddet-i hemden za‘îfü'l-ḳalb olan kimesne südüs mişḳâl miḳdârını içse nef‘ bulup ḳalbi ḳavî olur demiş. El-ḥâşıl, merḥûmuñ pâdzehr ḥuşûşunda zikr ettiği eṭṭıbbâdan ancak İbn-i Cemi‘ ki şâriḥ-i

Ḳânûn ve tabîb-i kâmil ve zû-fünûndandır. Pâdzehrin ma‘denî ve hayvânî olduğunu taşrîh eyleyüp ma‘denîsi cezîre-i ‘Amr ile Mûşul şehri beyninde daḥi bulunur. Hayvânîsi Ebû Reyhân-ı Beyrûtî Kitâbü’l-Câhir fi’l-Cevâhir nâm te’lîfînde zîkr eylediği üzere va‘l Türkçe taḡ keçisi dedikleri geyigin cigerinde bulunur. Pâdzehre maḡşûş olan evşâfiñ cümlesine ol hayvânda bulunan efđaldır. Ḥatta andan nısf-ı dâniḡ pâdzehr bilegi taşı üzerinde

(117b)

maḡḡûḡ olup şaḥîḥü’l- mizâç olan kimsene teḡaddüm ḥıfz-ı şıḥḥat tarîḡi ile her gün içse, sümûm-ı ḡattâliye müteḡâddim olur. Aña zehir kâr etmez ve işâre-i ḥıltı ḡâm eder diyü meşrûtasından ḡorḡulduḡu gibi bundan ḡorḡulmaz ve nef i bi’l-ḡâşşa olmaḡla mahrûruna ve mebrûruna zarar vermez demiş. İntehi mâ-fî Câmi‘ İbn-i Baytâr İbn-i Cemi‘ iñ te’lîfâtından Kitâbü’l-İrşâd li-meşâlihi’l-enfes ve’l-Ecşâd nâm te’lîf-i mu‘teberinde ‘aynı ile İbn-i Baytârîñ naḡl ettiği gibi maşûrdur ve şeyḡü’l-küll Ebû ‘Ali Ḥüseyn bin ‘Abdullâh bin Sinâ ki ‘ulûm-ı ḡikmet ve fenn-i tıbdâ tavşîf ü ta‘rîfdan müberrâdır ḡavî-i ḡavânîn-i fenn-i tıb olan ḡatından kitâb-ı şânîde ekşer-i müfredât-ı müteddâvileyi yazmış iken pâdzehre ta‘arruz etmemişlerdir. Mevâzî‘-i âḡardan bi’l-münâsibe zîkr etdikleri yerlerde ıtlâḡ üzere ta‘bîr ederler ve kibâr-ı eḡıbbâ mü’ellifinden Yûsuf bin İlyâs Cüveynî ‘aleyhi’r-raḡme Mâ-lâ Yesa‘ nâm te’lîf şerîfînde ibtidâ pâdzehriñ ma‘denî ve hayvânî ve nebâtî olduḡu naḡl tarîḡi ile zîkr eyleyüp ba‘dehu “ve’l-eşheru innehu ḡacer” didikden aşfer ve aḡber ve müneḡḡisen ve müşerriben bi-ḡudreti deyü İbn-i Baytârîñ Aristo ve ḡayrîden naḡl ettiği üzere evşâfın taḡrîr eyleyüp ba‘dehu müşâbihi olan ḡacerler ve maşnu‘ ve maḡşûş olan müşevveş şey’ler ile tefrîḡinde ya‘ni ḡavâş zîkr eyleyüp ibtidâen ‘Atḡâr bin Muḡammed Ḥâsibden naḡl olunduḡu üzere pâdzehr-i ḡâlişîñ güneşde terledigini ḡikâyet ba‘dehu ba‘zılar belki güneşde erir dediler ve ba‘zılar aḡulu canavarlar şoḡduḡu mevzie vaz‘ ile tefrîḡ olunur. Ḥâliş ise yapışur eḡer ḡâliş deḡil ise yapışmaz ve ḡâliş olup yapışdıḡı şûretde zehri bedenden şorar. Ḳaçan ḡolsa düşer altına bir taraf ile şu ḡomaḡ lazımdır, tâ ki ol taḡ içine düşüp şorduḡu zehir şuya ḡıḡa. Ba‘dehu yine ḡoyalar. Eḡer ḡayrı yapışmazsa semm ḡalmamışdır, bilürler. Bana bunu bir

mu' teber adam tecrube ettiğini hikâye eyledi dedikten sonra vaktelefe fi hazel hâceri fekâle ba' dhum ma' deniyyi kemâ kılân ve hüvel azher. Ya' ni vaşf ettigimiz hâcer-i pâdzehrede ihtilâf olunup ba' zısı ma' denîdir dediler. Bizim nakl ettigimiz gibi azher olan daği ma' denî olmasıdır dediği hayvânîsine bâ-huşuş tağ keçisi çoğunda bulunmasa

(118a)

zafer-yâb olmadıklarını meş' urdur ki hayvânî nakli intihâsında ve kıle bel yücedu fil kalbi'l-eyâbil deyü meşhûre muvâfık nakl ve tahtîr itmiş iken ve lem nerâ ehaden şâhidü'l- zalik ya' ni bir ehad görmedik ki pâdzehr ol üyel dedikleri hayvânîn yüreginde bulunduğunu görmüş ola dimişdir ve kibâr-ı müte'âhîrinden kıdvetü'l- elibbâ ve'l-ezkiyâ Şeyh Dâvud 'aleyhi'r-raħme daği tezkiresinde ma' denî ve hayvânî olduğunu tahtîr eyleyüp ve emmel müretü'l-hâş ellân fe hüve 'alâ hâcerin ma' denî yekinûn bi akşe'l-füs ve hayvânî yenşeu fi kulûb-i hayvânâtin kel üyel ev hiye hiye yena' kıdü ke hâcerü'l-bakar demişdir. Ya' ni fi-zemâninâ ma' ruf olan pâdzehr-i maşşûş hâcer-i ma' denîye ıtlâk olunur. Akşâ-yı memâlik-i Fürde olur ve daği hayvânîye ıtlâk olunur ki üyel gibi hayvânâtın yâhûd nefsi-i üyelin yüreklerinde mün' akıd olur. Rûmda ve ğayrı diyârda öküzün ödlerinde mün' akıd olan hâcer gibi dimişdir. Ammâ tahtîli huşûşunda yazdığı ahvâl-i 'acibe inşâallah hayvânî beyânında nakl olunur ve ma' denîsi için ibtidâ-i akşâ-yı ve diyâr-ı Fürde olur didikten sonra tafşil eyleyüp akşâ-yı Şinde ve evâhîr-i Hindde Serendîbe karîb yerlerde tevellüd eyler. Mâddesi zîbâk ile kibrîtidir üzerine ruṭûbet-i ğâlib olmağın harâret anlara in' ikâd verip şûret-i maşşûşa müteħaccir olur. Kezâ kurretü'l- mu' allim demişler ve bu nev' eynden ya' ni ma' denî ve hayvânîden her biri onar mişkâle degin bulunur deyüp ya' ni zü'l-hâşşâ olan hâcerler ve maşnû' ât-ı beşerden olan 'amelîler ile maşşûş olmağın ekşer nâs-ı ğalaṭ iderler deyü muḳaddimâ bi'l- münâsibe tahtîr olunan tefrîkden mâ-'adâ kızmış igne ile tecrube ve imti' han yazmışlar. Ya' ni bir igneyi ateşde kızdurup ol pâdzehr şûretinde olan şey'e başalar eger tüterse maşnû' dur demişler ve ma' denî ve hayvânîsi beyninde daği tebhîr ile tefrîk eyleyüp eger buḫâr çıkarsa hayvânî ve çıkmazsa ma' denîdir didikleri imti' âna

sezâ olmadığı inşâ'ı'l-Mevlâ hayvânî beyânında zıkr olunur ammâ erbâb-ı kimyâ pâdzehr-i 'ameliyyî yalnız zîbağ ile mâi kibrîtiden daği 'imâl itdikleri Şeyh Dâvuduñ ta' birine münâsibdir hatta bu fağîriñ tıbb şâkirdlerinden ol şan'at ile aşinalığı olan

(118b)

bir şâhîb-i marifet elinde pâdzehre benzer bir fâhîr hâcer gördüm. On dirhem zîbağı otuz dirhem mâi kibrît ile bir şişede tabh idüp 'amele getirdigini tağrîr eyledi. Zamân-ı kadîmde daği ol şan'at erbâb-ı anlardan vesâ'ir eşyâdan naql olundu. Şeyh Dâvud 'aleyhi'r-rağme tağrîri üzere pâdzehr-i hâliş ile mağşûş olan terâkibden biri daği budur. Laciverd-i ebyaz ruhâm-ı aşver şamgu'l-bellût ki taş tutkalı dirler bir şeydir ve yâkût-ı hürde 'ale's-seviyye ağız û sağık olunup merğ-i zeytûn ile ma'cûn bağın-ı semekde meşvî kılınığdan sonra ba'zı tedbîr ile daği terbiye olunup pâdzehre müşâbîh bir fâhîr hâcer olur demişler. Hâkîm Tîfâşî pâdzehr 'ameli hikâyetine bu gûne intizâm vermiş ki zamânımıza pâdzehr 'amelî pâdzehr-i hağîkiden çoğdur. Ekşer-i nâs aldanup pâdzehr-i hâlişe kıyâs iderler. Bir gûne İskenderiyyede cevâhir ağıvâlinde habîrî bir üstâd cevherî dükkânında oturmuşdum. Tüccâr-ı A'câmdan bir bâzırgân ol sûğa gelüp pâdzehr-i hâliş olmak üzere on sekiz kıt'a-i zîbâ 'arz eyledi ve girân bahâ talebi ile dellâla virdi. Anları her kim gördü ise güzîde pâdzehr olmak üzere karar verdiler. Cevherî-i mezbûra 'arz olunduğda im'ân-ı nazâr eyleyüp ancak ikisi hâlis ve mâ'adâsı maşnû'dur deyü ol iki kıt'ayı ifrâz ve müddeâ'sınıñ şîhâatine dil-i ibrâz eyledi. Ba'de't-tecribeti vel-imti'han hüküm-ü vâğî'a muğâbağ bulunmağla istihsân olundu demişler ve meşâhîr-i etıbbâ-i Efrenden Strağûs ve gayrîler daği ol gûne çoğ hikâyetler yazmışlardır ve fî-zemâninâ daği maşnû'-ı keşîr ve mümeyyiz-i kalîl olmağla ihtilâf-pezir olmuşdur ve maşnû'atdan Kenânî ile ma'rûf olan âmelîniñ vesâ'ir meşkûk olanlarınıñ ba'zı emrâzda isti'mali huşûnda daği ihtilâf olunup kimi tecvîz ve ba'zısı men'etmişlerdir. Fenn-i tıbbda vahîd-i 'asr ve ferîd-i evân olan üstâdımız Hayâtîzâde merhûm maşnû'atdan pâdzehriñ bir vecihle isti'mâline icâzet virmedikleri ecilden nâmîkü'l-hurûf fağîr daği 'amel ve isti'mâline tağayyüd eylemedim. Ancak bi'l-münâsibe pâdzehr-i maşnû' ağıvâlini daği iş'ar için bu miğdâr beyâna taşaddî olundu. Pâdzehr-i ma'denî bulunduğ

(119a)

memâlikden biri dağı muqeddemâ İbn-i Cumeyden nağl olunduğu üzere Cezîre-i İbn-i ‘ Amr ile Mavşıl şehri mâbeynîdir ki iklîm-i râbi‘ dedir, tûlı ‘ azz ya‘ ni yetmiş yedi derece ve ‘ arzı kez ya‘ ni yirmi yedi derecedir. Hâkîm-i Tîfâşî taşrîh ider ki ben eşnâ-i seferde binefsihi madenine vâkıf oldum. Ol diyârda çokdur, büyük kıt‘alar bulunur. Bir men ve iki mene dağı bâliğ olur ve andan hançer ve bıçak şapları düzerler şatranç ve tavla aletleri yaparlar. Rengi beyazdır elvân-ı muhtelifle ile mülevven münakkağ dağı olur ve mücessemi yumuşağdır ve bir şey’e sürülse mağkûku beyaz olur. Bu sınıfdan bir şey’ sümûma nef‘ verir degildir ancak şü ile ezilip urmağdan ve düşmekden ‘ arız olan yerlere sürseler ‘ ilâc-ı berrü’s-sa‘a olur. Ben kerrâtle tecrîbe etdim demiş ve zümürüd ma‘denlerinde bulunduğunu dağı nağl idüp anın hâşşasına ta‘arruz eylememiş ancak Şinden gelen pâdzehr ma‘denîniñ hâşşasına ta‘arruz eyleyüp fi-zemâninâ mevcûd olan pâdzehr-i ma‘denîden bir nevi‘ ki Şin vilâyetinden getirirler. Küçük taşlardır, rengi ziyâde sarı olur. Ba‘zısında elvân-ı muhtelifle ile mülevven küçük nokta olur. Bu nevi‘ ‘ akreb lez‘ine menfa‘at-i yesîre ile nâfi‘dir demiş ve fûnûn-u şettâda yed-i tûlâsı olan Naşîr-i Tûsi Tansûknâme-i ilhânî nâm te’lifinde pâdzehr-i ma‘denîniñ muqeddemâ mükerrerân tağrîr olunduğu üzere beş dürlü renkde bulunduğunu tağrîrden şoñra Elemut nâm vilâyetde dağı bir taş olur. Rengi sarı olur ve yeşil dağı bulunur ve yumuşak olur pâdzehrdir. Hâşşası zehir için âdamlara ve zehr-nâk canavarlar soğan ve ısıran kimselere nâfi‘dir. Sađk idüp içirirler mevtden hâlâş bulur ve dağı ol canavarlar zağım-dâr eylediği yerlere ururlar. Zehirlerini ter ile ve reşh ile taşla çeküp mazarratlarını def‘eder ve eski ve yaramaz yaralara dağı ekerler oñuldur ve sađk idüp içmek ile dağı ishâli men‘eyler ve kalbe kuvvet verir. Ol taş kerrâtle tecrîbe ve imti‘an olunmuşdur. Hâlîş olanı bilinmek murâd olursa bir miqdârını sađk idüp süd içine bırağırlar. Eger ol südü uyudursa ya‘ni yoğurd ederse gayet

(119b)

‘alâsıdır demişdir. Muhaqqak merķûmdan ğayrısı imtiḥânda südü keser ya‘ni peynir ider demişler idi ve pâdzehr-i ma‘denî diyâr-ı Rûmda daḥi bulunmaḫ üzeredir. Şiḫât-ı erbâb-ı lügâtden Ḥalimî merḥûm fenn-i tıbdâ te’lîf eylediĝi müfradâtında, Yıldızeli dedikleri vilâyette daḥi bulunur. Ehâlisi aña yara taşı derler, demişdir. El-ḥâşıl, ḳanĝı memlekette olursa olsun; ḳanĝı ma‘dende bulunursa bulunsun menâfi‘-i ‘adîde ciḫetiyle pâdzehr-i ḫayvânîden dûn olduĝu bi’t-tecribe ve’l-imtiḥân nümâyândır, demişler. Ammâ bu risâle-i câmi‘ada bu maḥalle deĝin mezkûr olan şîḳâtñ kendülerden naklû rivâyet olunduĝu üzere pâdzehrden iki nev‘in daḥi menfa‘atlerini ekşeriyâ sümûmât def‘i ile taḳyîd eyleyüp sâ’ir emrâza müte‘allîḳa olan ḫavâşlarını az yazmışlar. Lakin şîḳât-ı eṭibbâ-i müte’ahḫirîn anlarıñ sümûmât ahvâlinden mâ‘adâ emrâz-ı ‘adîdede menâfi‘-i keşirlerini işbât etmişlerdir. Bâ-ḫuşûş pâdzehr-i ḫayvânî emrâz-ı keşireyi ‘ale’l-ḫuşûş müzmine ve şai‘biye nâfi‘ bir devâ-yı şerîf olduĝu inşâallâhu’l-Mevlâ taḫrîr-i beyân olunur. El ‘ilmü ‘indâllâhi’l-meliki’l-müstea‘n.

Fasl-ı sâni der-zıkr-i pâdzehr-i ḫayvânî

Ḳavl-i muḫtâr-ı kibâr-ı müte’ahḫirîn üzere ol nâfi‘ü’l-beşerden bir şımfı daḥi muḳaddemâ zıkr olunduĝu üzere lisân-ı efsâḫ-ı ‘Arabîde va’l ve erkeğine üyel ıtlâḳ olunup Türkîde taĝ keçisi dedikleri geyiĝiñ cevfinde bulunandır ki fi-zemâninâ müşâhede edenleriñ aḫbârı ḫadd-i tevâtüre irmemişdir ve elsine-i eṭibbâda esâmî-i ‘adîde ile mezkûr olmaĝın ḫacerü’t-teys ve ḫacer-i şâtî ve ḫacer-i baḳarî ya‘ni gâv-ı kûhî ve pâdzehr-i gâvî ve pâdzehr-i mârî dedikleri ‘ale’l-esahh va’l ve üyel olandır. Teys keçî ma‘nâsına olmaĝla ekşer-i mü’ellefâtta taĝ keçisine ḫaml olunup ḫacerü’t-teys ile tasdîr olunmuşdur. Ḫacer-i şâtî daḥi gerçi bi-ḫasebi’l-luĝa ḳoyunda bulunan pâdzehr demek olur ammâ pâdzehriñ ḳoyunda bulunduĝunu ḳavline i’tibâr olunur şîḳâtdan biri yazmamışdır; ancak lisân-ı Fârsîde lafz-ı ĝûsfend ḳoyun ve keçî cinsine ‘alâ-ṫarîḳi’l-iştirâḳ ıtlâḳ olunur, anıñçün Fârsîde seng-i büz maḫallinde seng-i ĝûsfend yazarlar aña ḳıyâsla ‘Arabî ta‘bir idenler daḥi ḫacerü’t-teys yerine

(120a)

hacer-i şâtî tastîr itmişlerdir. Ve daği luğât-ı mu‘teberede va‘liñ dışisine ervîye ıtlâk olunup şât-ı vaşî ta‘bîr olunmuşdur. Ma‘a-hâzâ pâdzehr-i hayvânî yabânî koyunda ve keçide bulunur diyenleriñ kavlleri daği reddolunmaz, zîrâ pâdzehr meymûn nev‘inde bulunduğu daği rivâyet olunmuşdur. Ve daği hacer-i baqarîniñ ve pâdzehr-i gâvîniñ ehl-i öküzde bulunan meşhûr harzeye ıtlâkı zâhir görünür ammâ muşannefât-ı mu‘teberede hacer-i baqarî ve pâdzehr-i gâvî yazılup hacerü’l-üyel ile tefsîr olunmuşdur. Ve ol meşhûr olan harzeye ‘Arabîde ve Fârsîde gâviş derler, pâdzehr mülhâkâtındandır ki faşl-ı şâlişde beyân u taħrîr olundu. Ve pâdzehr-i mârî ta‘bîri daği bi-hasebi’l-lafz yılân nev‘inde bulunan pâdzehre ıtlâk olunması zâhir görünür, ammâ yılân yabân ilde bulunduğu cihetden mârî ıtlâk olduğu muqarrerdir zîrâ yılân cinsinde hâşıl olan pâdzehre lisân-ı ‘Arabîde hacerü’l-hayye ve hürzü’l-hayyât, Fârsîde mâr-ı mühre dirler. Ve pâdzehriñ yılânda daği bulunduğu şöret-şi‘âr iken inkâr eylemek kudret-i bâhire-i perverdigârdan cellet ‘azametuhû gâflet iktizâ ider; zîrâ yılân yiyen hayvânda dâfi‘-i envâ‘-ı sümûm olan hacerîñ vücûdını taşdıq eyleyüp ve mu‘azzam mâddesi luhûm-ı efâ‘î olan tiryâk fârûk haşşâsını teslîm etdikden soñra bi-kudretillahi ta‘âlâ yılânıñ ba‘zı a‘zâsında mütekevvin olan devânıñ inkârına yer kalmaz. Ancak ödünde tevellüd ider diyenleriñ sözleri şûretâ tab‘-ı selîme ba‘îd görünür. Ammâ erbâb-ı tecrîbe yılânıñ ödini zehri gibi mü’essir bulmamışlar, hattâ Şeyh-i Re‘îs Kânûndan kitâb-ı şâlişde göz marazlarından şu mâddesi mu‘âlecesinde yılân ödini ‘asel ile ma‘cûn idüp iktihâl olursa gayet nâfi‘ dir diyü naql itdikden soñra muhaşşılinden bir tâ‘ife yılân ödini geregi gibi tecrîbe idüp zehr gibi bulmadılar. Ol tecrîbe ihtirâza naşş verir ya‘nî iktihâl olunması câ‘izdir dediklerine binâ‘en pâdzehriñ yılân ödinde bulunması daği ba‘îd görünmez. El-hâşıl hâfız-ı ervâh u kuvâ ve dâfi‘-i envâ‘-ı sümûm olan pâdzehr-i hayvânî iki sınıf olup bir sınıfı üyyel dedikleri meşhûr hayvânda ve sınıf-ı âharı yılânda bulunmuş olur. Ve bu iki nev‘

(120b)

hayvânîñ pâdzehr kangı ‘uzuvlarında bulunur ihtilâf olunmuşdur. Evvelâ zıkr olunduğu üzere ba‘zılar ıtlâken üyelde cevfinde bulunur dediler ve ba‘zılar gözlerinde tekevün ider dimişler; burunlarında ve boynuzlarında ve göbeklerinde bulunur diyenleriñ daği kavleri ‘an-çarîb taħrîr olunur. Ammâ cevflerinde bulunur diyenlerden daği kimi mi‘desinde ve ba‘zısı şîrdânında ve kimi cigerinde ve ba‘zılar yüreginde ve ba‘zısı ödinde olur dimişler, ammâ içinde çöp pâresi bulunan hâcer mağbûl ve mu‘teber olduğu şûretde mi‘desinde şîrdânında bulunur diyenleriñ kavleri mu‘teberdir, ol mezheb ihtiyâr olunur; zîrâ, eger nebât ve eger ğayri ağziyeden biriniñ cirmi cigere ve yürece geçemez, ancak kilos tesmiye olunan hûlâşaları geçer, ol huşûşda aşlâ hilâf yokdur. Öyle olsa ol hayvânîñ cigerinde ve yüreginde ne vechle çöp pâresi bulunur ki pâdzehr anîñ üzerine kat kat şarıla. Pes pâdzehr ol hayvânîñ mi‘desinde yâhûd şîrdân dedikleri bağırsak cinsinde tevellüd eylediği müberhen olur. Zamân-ı şevket-iqtirân-ı Ğâzî Sultân Meħmed Hânîde enârallahu burhânehu ve şekkale yevmü’l-ħaşri mîzânehu zîynet-efzâyı mesned-i riyâset-i tabâbet olan kıdvetü’l-müteahħirîn ve ‘umdetü’l-ħâzîkîn Şâlih Efendi merhûm Ğâyetü’l-beyân fi tedbîr-i bedeni’l-insân nâm te’lif-i celilinde ma‘denî olduğına ta‘arruz eylemeyüp ibtidâen ıtlâk üzere bu bir taşdır ki cemî‘-i sümûmuñ zıddıdır, Hıta ve Hotenden gelür; lâkin Yeñidünyâdan gelen efdaldır, tecribe olunmuşdur. Ol semtde taş keçileri olur, añların büyüklüğü mu‘tedildir, levnleri şarı ile kızıl mabeynindedir. Bu taş ol hayvânâtîñ mi‘delerinde bulunur. Eger ol hayvân genc ise çıkan taş küçük olur, eger yaşlı ise büyük olur. Bu taşîñ içinde ince çöp pâresi bulunur, bu taş ol çöpüñ üstüne kat kat olur, zeytûniyyü’s-şekldir, ba‘zısı müdevver ba‘zısı köşeli olur. Taşrası mücellâ ve berrâk olur, levni yeşil ile siyâh beyninde zeytûn

(121a)

renginde olur. Büyüğü mağbûldür, beş dirhem kadar bulunur dimişler. Ve bir Freng hekîminden ol hayvânı boğazlayup ol taşı mi‘desinden çıkardığını daği naql itmişler. İntihâ ol hayvân yılân ekl idüp ‘Arabîde muħallaşa ve Türkîde nevrûz otu ve lisân-ı

Efrence kıontura yirde dedikleri nebâtı otlamak ile cevfinde pâdzehr hâşıl olduğı kavlı-i muhtâr-ı ekşer-i kibârdır; hattâ içinde bulunan çöp pâresi şâhsâr-ı muhallaşadan olmağ üzeredir. Ba' zı pâdzehrde tohumu dağı bulunur dimişler. Ve ol hâcer-i nâfi' de mûnderic olan menâfi' -i ' adîde bi-kudretillah bu ikisinde ya' nî luhûm-ı efâ' î ile nebât-ı muhallaşadan yâhûd bi'l-istiklâl yalnız her birisinde neş'et ider dimişler. Huzzâk-ı cevheriyândan Muhammed bin Mansûr Mülûkdan Sultân Halîl bin Hasan Bahâdır Han nâmına te'lîf eylediğı Cevâhirmâme-i Latîfinde pâdzehr-i hâlîs-i hayvânî şarı yâhûd şufrete mâ' il ağber olur ve üzerinde küçük noktalar görünür ve tabakâtı yufka ve vezni hafif ve yumşak olur, sehlü'l-inkisârdır ve bir şey'e sürülse maşkûkî tâze sûd gibi beyâz veyâhûd sude şebîh olur. Ve ba' zı pâdzehr levnde siyâha mâ' il ve ba' zısı kırmızı ve yeşil dağı olur; yeşil olanı pazı renginde olsa gâyet maqbûldur. Andan sonra beyâza mâ' il olan şarısı maqbûldür, hattâ şarı olan pâdzehriñ ta' mî acı olur dimişler. Ve ol hayvân tevâbi' -i memâlik-i Şîrâz-ı Şebânkâre vilâyetinde çok olur ol diyârîñ şeyyâdları anları avlarlar ve taşşil itdikleri pâdzehri cihet-i ma' âşlarına şarf iderler. Ol hayvân diyâr-ı mezkûrda keşret üzere bulunduğı ahâlî-i ' Irâk u ' Arab u ' Acemiñ ma' lûmlarıdır, Horâsân nevâhîsinde dağı bulunur, dimişler. İntihâ ve mu' teberâtdan İhtiyârât-ı Bedî' î mü' ellifi ' Alî bin Hüseyin el-Enşârî el- müştahir be-Hacı Zeynüddîn el-' Atfârî pâdzehr tañrîrinde ibtidâen hâcerü't-teys ile taşdîr eyleyüp havâşşını minvâl-i muharrer üzere beyân eşnâsında hâcer-i gûsfend ta' bîr eylemişdir. Ve Horâsân nevâhîsinde dağı bulunur dediklerini men' eyleyüp ol rivâyet hilâfdır. Meger ol hayvân

(121b)

Şîrâz ve Şebânkâre taraflarından Horâsân semtlerine gelmiş ola dediginden sonra ol gûsfendiñ gîdâsı hayvânâtdan yılân ve nebâtâtdan muhallaşadır dediğı gûsfendiñ muqaddemâ zîkr ü taşrîh olunduğı üzere keçiye dağı ıtlâkını müeyyedir, bi-eyyi vechin kân hâcer-i pâdzehr ol hayvânîñ mi' desinde tekevvün ider diyenleriñ kelâm-ı şîhhat-nizzâmları bilindikden sonra ma' lûm ola ki kibâr-ı eñibbâdan ba' zı şîkât pâdzehr mukaddem zîkr olunduğı üzere ol hayvânîñ gözleri pınarlarında ve ba' zısı

burunları deliklerinde ve ba'zılar boynuzlarında ve ba'zılar göbeklerinde hâşıl olur dimişler ammâ ta'bir itdikleri tarîk üzere tevellüdü şıhhatdan ba'id görünür, yoğsa kudret-i Kâdir-i lâ-yezâl ile celle celâluhu envâ'-ı hayvânâtın a'zâlarında gûn-â-gûn ahcâr tevellüd eylediği şâbît ü âşikârdır. Ez-cümle insânın meşânelerinde ve kilyelerinde hacir tevellüd etdiği muqarrer mi'delerinde daği zî-hacm taş bulunduğunu kay' bâbında kibâr yazmışlardır. Ve balığın başında ve seretânda ve sâ'ir hayvânâtda bulunduğunu ve hâşşalarını bi't-tecribe tahrîr itmişlerdir. İnşââllâhu'l-Mevlâ meşhûr ve müte'âref ve zü'l-hâşşa olanları faşl-ı şâlişde tahrîr olunur. Pes gözlerinde tekevün ider dediklerini kibârdan cem'-i keşîr rivâyet itmişlerdir. Ez-cümle huzzâk-ı müteahhîrinden merci' ü me'âb-ı tâlibîn-i Şeyh u şâbb olan Hızır bin 'Alî bin el- haţţâb ki evâ'il-i devlet-i ebed-peyvend-i Osmânîde bi'l-istiklâl Aydın memleketi emîri olan 'Îsâ bin Muhammed bin Aydın nâmına te'lîf eylediği Şifâü'l-eskâm nâm kitâb-ı müste'âbında bu gûne gevher-keş-i silk-i takrîr olmuşlardır ve hayvânu'llezî yûcedu fihi hüve'l-üyyelü'llezî yekûnu bi-tilke'l-cihâti ve yüzkerü innehu üyyelü ileyhâ ve zehre yeştêhî eklü'l-hayyâti siyyemâ mâ-sagira minhâ mu'azzamun gıdâihi yebhasu 'anhâ ve yestehricuhâ. Ya' nî şol hayvân ki anda pâdzehr bulunur üyel dedikleri tağ geçisidir intihâ-i Fârs ve diyâr-ı Şinde olur ve zîkr olunur ki ol hayvân yılân ekline iştihâ ider huşûşâ yılânın küçükleri ola anın mu'azzam gıdâsıdır, sızdığı yirlerde bulur çıkarır ekl ider; ammâ kangı 'uzvında tevellüd ider ihtilâf

(122a)

olunur, ba'zılar gözlerinde tevellüd ider dediler . Zirâ kaçan ol hayvân yılân ferâhını ekl eylese zehrden nâşî cesedinde hakke 'ârız olmağla kerb ü ıztırâba düşüp bürke-i mâiye talar ve teneffüs için ancak başını taşra kor ol hinde bürüdet-i mâ sebebi ile cesedinde olan encire zâhir-i mesâmmâtdan mütehallîl olamayup başına şu'ûd ve gözlerinin pınarlarına rucû' ider ve tabakât-ı çeşmiñ bürüdetinden nâşî ol encire mâiye mübeddel olur ve hammâm kubbesinde buhâr şu olup damladığı gibi gözlerinin pınarlarından çıkar ve havâ işâbetinden nâşî muncemîd olup tecessüd ve taḥaccür ider. Her-bâr ol hayvândan bu hâlet derkâr olmağla ol taḥaccür iden şey

büyür ve düşer maḥallini bilenler teccessüs idüp bulurlar dimişler. Ammâ eger ol ḥayvânîñ gözleriniñ pıñarlarından içerisine muttaşılın tekevvün iderse ol ḥayvâna ıztırâb-ı tâmm verdiginden mâ-^ç adâ soñra ne vecḥle düşer ve eger taşra tarafına muttaşılın tekevvün iderse fi'l-i âḥar veyâḥûd ef'âl-i uḥar şudûr idüp ḥacer-i kebîr taḥşîl idince ittîşâli ne vecḥle olur tab^ç-ı selîmden ba^ç id görünmüş idi. Ḥakîm Tifâşî rahimehullahi ^çaleyh ol ^çuḫdeyi ḥall idüp ol buḥârdan mübeddel olan âb gözleriniñ pıñarlarından çıkup burnunuñ iki taraflarında olan kıllar üzerine seyelân itmek ile ol şa^ç rât-ı ḥaşînâta âvîḥte kalur; ba^ç dehu tekerrür-i fi'l-sebebi ile ḥacmi büyüyüp şıḫal taḥşil itdikden soñra düşer dedigi haḫḫâ ki def^ç-i şübhe eylemişdir, rahmetullahi ^çaleyh. Ve bu şûretde içinde çöp pâresi yoḫlanmaḫ müteşavver olmaz; zîrâ ol ḥuşûş mi^ç desinde bulunduḡı sûrete maḥşûşdur meger ba^ç zı mu^ç dî olanlarda daḡı çöp bulunmaz diyenlere göre iştibâḥ vâki^ç ola. Ve ḥakîm-i mezbûr ya^ç nî Tifâşî-i şâḥîb-şu^ç ûr zamân-ı ḥayâtında memâlik-i Ḥaleb ve Mar^ç aşâ mâlik olan emîr-i a^ç zam u efḥam Seyf bin Kılıç Arslandan rivâyet ider ki ben şehriyâr-ı zî-veḫâra üyel-i mârîniñ aḫvâlini ya^ç nî yılân ekl itmek ile vücûdında ḥâdiş olan ḫalaḫ ve ıztırâbın def^ç i için bürke-i

(122b)

mâiye girdigini ve ol ḥâletde ḥacer-i pâdzehr gözleri pıñarlarında ḥâşıl olduḡını naḫl itdiginde ol emîr-i kebîr beni taşdıḫ eyleyüp bizim Ḥaleb ile Mar^ç aş mâbeyninde bürkeler çoḫdur; ol diyârîñ geyikleri yılân yirler ve def^ç-i ıztırâb için ol bürkelere şalarlar, gözlerinde ḥâşıl olan pâdzehrler ol eṫrafa düşer şayyâdlar bilürler ve maḥallini teccessüs idüp divşürürler. Biz ol aḫvâle vâḫıf olup birḫaçımı şikâr eyledim ve zebḥ itdürdüm naḫl itmişler. Ḥayâtü'l-ḥayevân şâḥibi İmâm Dimyerî üyel beyânında ol ḥayvân yılân ekline mûli^ç olmaḡın gâḥice anı daḡı yılân şoḫmaḡla veca^ç indan nâşî gözinden dümû^ç seyelân idüp gözleriniñ pıñarlarında tecemmüd ve teḫaccûr itmekle pâdzehr ḥâşıl olur dimişdir. Ve yine Ḥacı Paşa merḥûmuñ ba^ç zılar ol ḥayvânîñ yüreginde ve ba^ç zılar ödinde tekevvün ider dediler diyü tereddüd üzere taḫrîr ile iktifâ eyledigi mi^ç desinde bulunduḡı zamânlarında münhem olduḡını müş^ç irdir. Ba^ç zı eṫîbbâ rivâyetinde ol ḥayvân bürke-i mâiye ḡavş itdikde teneffüs

için ancak burunlarını taşra komağla burnı deliklerinde tekevvün ider dedikleri kezâlik boynuzlarında bulunur sözleri mâ-hüve'l-meşhûra muhâlifdir; ancak ol hayvânîñ boynuzlarının kendüsünde menâfi'-i 'adîde olduğı muğarrer, muğarrağen ve ğayri muğarrağen isti'mâl olduğı kütüb-i tıbda muşarrağdır. Bu bâbda ya'nî sümûm def'inde dağı ol vecdle nef'ini yazarlar ki eger ol boynuzlardan bir miğdârını âteşe birağup tütsi itseler yılân ve 'ağreb mişilli zehr-nâk cânavarlar ol mağalde qarâr idemeyüp firâr iderler. Şeyh Dâvud 'aleyhi'r-rağme muğaddemâ zikr olunduğı üzere üyel gibi hayvânâtta yâhûd nefsi-i üyelde bulunur diyü mâ-hüve'l-meşhûra muvafıq yazmış iken ele getirilmesi huşûsında ağreb-i ğarâyib şeyler nağl idüp kaçan pâdzehr ol hayvânîñ cevfind e tevellüd eyleyüp büyüse hayvâna mağş 'arız olur hattâ bedeni munağkaş olup düşer ol tarîğ ile bulunur ve ba'zılar eşnâf-ı sibâğdan peleng dedikleri hayvân-ı şecî' kocağıkda ol yüreginde pâdzehr tekevvün iden hayvânâtıñ

(123a)

şayd ve katline kaşd ider tâ ki ol ğaceri ağz u ekl itmekle kuvveti 'avdet eyleye, ol tarîğ ile ya'nî katl itdiğı mağalde düşmek ile yuvalanır. Ba'zılar dağı ol hayvânîñ kanı ģîn-i ağzda pelengiñ gözlerini ifsâd ider. Ol ecilden ol ğaceri bulamayup birağur gider vâkıf olanlar divşürürler dimişler. Dedigi kezâlik nağl tarîği ile pâdzehr ol hayvânîñ boynuzında tevellüd ider, kaçan büyüse düşer yâhûd göbeginde misk gibi ģâşıl olur, ba' dehu bir yire sürmek ile düşer dedigi mücerred ģikâye ģabilindedir. Bi-eyyi 'uzvin kân a'ceb-i 'acâyib-i şun'-ı bârîdendir ki ta'âlâ şânuhu ol a'zâsında dâfi'-i zarar-ı envâ'-ı sümûm ģalk itdiğı hayvânîñ mu'azzam ģıdâsını semm-i ģâtilden tağdır eylemiş; semmi 'ale'l-ıtlâğ ģâtil-i hayvânât olan yılânı yir aña ģıdâ-i şâliğ olup cümle bedenine sirâyet ider ve bedel mâ-yeteğallel olup neşv ü nemâ verir ve ağz u zebğ olunduğda eti bilâ-mazarrat eşref-i mağlûğât olan insâna ģıdâ olur ve bi-ğudretillâhi ta'âlâ bir 'uzvında pâdzehr tevellüd ider ki 'alâ-meğtelefe-fihi nağl olundu ve 'uzv-ı âğarında ya'nî kuyruğında pâdzehriñ mazârı olan semm-i ģâtil tekevvün ider; nitekim eğıbbâ sümûm-ı hayvânî ta'dâdında biri dağı taraf-ı zenebû'l-üyyeldir dirler. 'İnde'l-eğıbbâ cemî'-i üyeliñ eger şarkî ve eger ğarbî ve eger Rûmî ve eger Hindî kuyruğlarında olan boğunlardan bir 'uğdesi semm olmağ üzeredir ki ifrâğ

ile tahdîr ü tecmîdî olmağla dem-i rûhîye incimâd virür ol cihetle öldürür dimişler. Ba'zı eṭibbânîñ taḳrîrlerinden mefhûm olan ol zehr üyel-i pâdzehrîniñ ḳuyruğında bulunmağdır ki ol ḥayvân câmi'-i zıddeyn olup bir 'uzvında dâfi'-i sümûm ve bir 'uzvında semm-i ḳâtil bulunmağ hikmet-i bâliğaya daḫi evfağdır. Fe-tebârekallahu'l-'Azîzü'l-'Alîmü'l-Kâdir 'alâ-mâ-yeşâü'l-fa'âlün li-mâ-yürîd. Ve ol semm olan 'uğdeyi ba'zılar ol ḥayvânîñ ḳuyruğundan ucında olandır dimişler. Ḥakîm Tifâşî zenebde olan 'uğdesi olduğına zâhib olup bir şayyâd-ı magribîden bu güne

(123b)

rivâyet ider ki ol şayyâd ḫikâyet idüp dimiş: Bir gün bir semiz üyel şayd idüp ḳuyruğında semm olan 'uğdeyi şehriyârımız ḫazînesine hediye olmağ için çıkardım ve bir miğdâr semiz yerini daḫi kebâblıḫ için ayırdım mâ-'adâsını paşdırma yapup bir miğdâr ḳurusun için altında oturduğumuz ağaca aşdırdım ve ol ifrâz eyledigimiz parçayı pişürüp refiḳlerimiz ile zevḳlendik, ba' dehu bir miğdâr uyuyalım diyü ḫâba vardık; ḳaçan uyandık ḳarınlarımız acıḳmış ve paşdırmalarımız her-bâr ol miğdâr zamânda ḳurduğundan ziyâde ḳurumuş ta'accüb idüp getürdük şehre gitdik; dâhil olduğumuz ḫinde ḫalk cum'a namâzını edâ itmişler câmi'lerden çıkarlar gördük, bizim ise laḫm-ı üyyeli zevḳlenüp uyduğumuz şalı günü idi. Ve ol maḫalden şehre bir günlük mesâfe olmağla uyandığımız gün şehre gelmişidik; meger ḫaberimiz yok, biz tamâm üç gün ve üç gece uyumuşuz bildim ki ol 'uğdeniñ ḳuvvet-i muḫadderesi ṫarafında olan laḫma sirâyet eylemiş. Eger ol 'uğdeniñ kendüsini bir kimesneye yidürseler nevm-i şaḳîl 'ârîz olmağla muttaşıl uyur. Ve ol ḫâb eṣnâsında yüreginde olan dem-i rûhî müncemid olmağla ḫayâtı munḳaṫı' olup ölür gider elden bir şey hissetmez, tâ şabâḫ-ı rûz-ı cezâda uyanur. Semmiyeti tahdîr ü tecmîd cihetiyledir. Ve ben mülûkdan çoğımı gördüm, şayyâd tenbîh idüp üyyel zenebinde olan 'uğdeyi ifrâz eyleyüp ḫazînemize teslîm idin dirler diyü ḫatm-i ḫikâye eylemiş. Pâdzehr-i ḫayvânî yılânlarda bulunur diyenler daḫi muḳaddem zîkr olunduğı üzere ihtilâf eyleyüp kimi ödinde kimi başında ḫâşıl olur dimişler idi. Ba'zısı ıṫlaḫ üzere yılândan tevellüd ider dimiş. Mâ-lâ Yesa' şâḫibi ol ihtilâfâtı naḳl idüp ve ḳâle ḳavm-i ḳarni ḫayyetin yüşbihü'l-ḫacere ve li 'ayni bi-ḫacere fi'l-ḫaḳîḳatihi ve ḳile bel yucedu fi'l-efâi'l

izâmi şümme ha ûlâi'htelefû fe kâlû innehu yekûnu merâreti'l-ef i hâcerü'n-kemâ yucedu fî merâreti şûrû-i ve kâlû li üyeli yezhuru ba' de vaqtihâ bi müddetin ' inde re'sihâ hâcerün ve kâlû ba' dhum innehu mütevellidün ' anhâ demiş. İntihâ-i Cevâhir-nâme-i Nizâmî mü'ellifi seyyidü'l-hükemâ ve mürebbîü'l-fuzalâ şâhib-i envâ' u'ş-şinâ' ât Muhammed bin Ebü'l-Berekât-ı

(124a)

Nisâbü'rî 'aleyhi'r-raħme ol yılânda bulunan pâdzehri hâzerü'l-hayye ile taşdır eyleyüp buna Fârsîde mâr-ı mühre derler, pâdzehr 'idâdındandır kütüb-i mütekkaddiminde mezkûr u mevşûfdur ammâ zamânımızda vücûdı görülmedi, illâ erbâb-ı taşnî' in seng-i Meryemden düzdükleri 'amelî hileler görüldü ve ol hâceriñ yılâna nisbet olunup mâr-ı mühre tesmiye olunmasında gerçi birkaç vechler naql iderler ammâ 'ale'l-eşâhğ yılân nev' inde bulunduğı için mâr-ı mühre dinilmiştir; zîrâ pâdzehr yılânda dağı bulunur diyenlerden ekşer ol hâcer kıoca ef' ileriñ başında eñsesi tarafında müteħaccîr ve müte' akkîd olur, yılâncılar şayd idüp çıkarırlar şekli müdevver ve bir tarafı yaşşırak olur ve levni mürvârîd-i bî-âb gibi beyâz ve ba' zısı beyâzla âmîhte siyâh olur demişler. Fâzıl-ı mezbûruñ bu rivâyeti ol taş ef' î defn olunduğdan bir müddet şoñra başı maħallinde bulunur diyenleriñ kıavllerini mü'eyyed olur. Ve demişler ki ol yılân kendüsinden küçük olan yılânları yir ve yaşlanup cüşsesi büyük olduğdan şoñra eñsesi tarafında ol hâcer zuhûr ider hattâ dört yüz 'aded yılân ekl itdikden şoñra vücûd-pezîr olur. Ve mâdâmki yılânıñ başında derisi içinde mazruf ola hârze gibi yumşak olup çıkardıklarından şoñra işâbet-i havâdan nâşî muncemid ü müteħaccîr olur ve imtiħânında bir siyâh kilime sürseler maħkûkı beyâz olur dediklerini men' eyleyüp bu tecrîbe i' timâda sezâ olmaz, zîrâ ihtimâldir taşnî yumşaklığından ve kilimiñ haşnliginden ola. Bâ-ħuşûş seng-i Meryemiñ dağı maħkûkı beyâz olur ve ekşeriya ğalağ bu ğüne imtiħana i' tibârdan neş'et ider diyü taħkîk itmişler. Muhammed bin Mansûr ve ğayrîler dağı İbni Ebü'l-Berekât yazdığı üzere naql idüp her yılânda bulunmaz ba' zı büyük yılânlarıñ eñsesi tarafında olur şekli ğoros ğâyası gibi beyâz olur ba' zısı dağı mâr gibi munaħkaş olup üzerinde mâr rengine ğağlar çekilmiş olur, ammâ zamânımız nâdirü'l-vücûddur.

Ḥacer-i kamer ve seng-i Meryem ve sâ'ir ḥacerler ile mağşûş iderler maḥkûkî ile imtiḥân mu' teber degildir. Def' -i sümûmda tecrîbe olunmaḡ gerek;

(124b)

zîrâ ḥâlîş mâr-ı mühre olan şürben ve tîlâ' en ve ta' lîken cemî' -i sümûmâta nâfi' dir dimişler. Ve ba' zılar bir ġarîb imtiḥân yazmışlar ya' nî bir çini zarf içine limon şuyı koyup ol ḥaceri içine birağalar eger mâr-ı mühre ise ḥareket ider dimişler. Mu' teberâtda rivâyet olunmuş ki İbni Zekerîyyâ-i Râzî 'aleyhi'r-raḥme mâr-ı mühreniñ yılân eñsesinde bulunduğunu münkir imişler bir ġün zamânlarında şehriyâr-ı dâd-ı diyâr olan pâdişâh-ı Cem-veġâr meclisinde ḥâzır iken bir yılâncı gelüp yılânlarından biriniñ kafâsını yarar ve içinden mâr-ı mühre dedikleri ḥaceri çıkarır ve sulḫâna ġirân-bahâ ile şatar. Muhammed bin Zekerîyyâ bu aḥvâlden ġayet infi' âl ḥâşil idüp ol yılâncı ile dostluġ taḥşîlin sa' y ider; tamâm ülfet bulduġdan sonra bir ġün ḥâlet-i mestîde ḥakîmâne su' âl idüp siz ol mühreyi ol yılânıñ kafâsına ne tarîk ile işleyüp ta' biye itmişidiniz dedikde ḥarîf-i zarîf ikrâra gelüp bir müddet-i muḫaddem ol yılânıñ kafâsı derisini yardım ve seng-i Meryemden perdâhte itdigim mühreyi içine ḫodum, ba' dehu döġüp cerâḫatini onuldurıcı merhemler ile terbiye eyledim diyü cevâb vermiş, fâzıl-ı mezbûruñ inkârı ve şahş-ı mârîniñ bu ikrârı vâġi' olduġı şûretde daḡi mâr-ı mühre bi'l-küllîyye vücûdı olmamaḡ lâzım gelmez; şerî' at-ı muḫahharâda daḡi nefye şehâdet maḡbûle degildir dediler; zîrâ ol maḡalde daḡi ya' nî yılânıñ başından eñsesi tarafında bulunduğımı müteḫaddimîn ve müte' aḡḫirînden cem' -i keşîr yazmışlar ve envâ' -ı sümûm def' inde menfa' at-i ' azîmesini naḡl itdiklerinden mâ- ' adâ emrâzdan lişargus ya' ni şersâm-ı bârid dedikleri marâz-ı hâ' il def' inde şürben ve tîlâ' en nef' ini taḡkîk itmişler, kezâlik saḡḡ idüp içürmek ile meşâne de olan taşı paralar çıkarır dimişler. Ve Câlînûsdan daḡi mâr-ı mühreniñ vücûdını ve şürben ve ta' lîken yılân ve ' aḡreb mişilli zehr-nâk canavarlarıñ mazarratlarını dâfi' olduğunu naḡl itmişler; ammâ emrâzdan seng-i meşâne ḫuşûşında medḡal ve menfa' ati yokdur dedi dimişler. Muḡaşşal-ı kelâm kibardan naḡl olunan âşâr ve aḡbâr muḡtezâsı üzere yılân cinsinde daḡi pâdzehr bulunduğı muḡarrer, ancak neresinde tevellüd ider iḡtilâf

(125a)

andadır ki zıkr olundığı pâdzehr yılân boynuzıdır diyenlerin hod kavli tab‘a gâyet aķrebdır; zîrâ fi-zamâninâ yılân boynuzı olmak üzere eydî-i nâsda gûnâgûn şeyler görülmüşdür ve sümûm-nâk veremlere konulduķda yapışdıķları müşâhede olunmuşdur. Ba‘zılar ol boynuz Gilân vilâyeti yılânlarında olur demişler. El-‘ilmü ‘indallahu’l-Melikü’l-Kadîr. Ve daği cinseynden ya‘nî üyelî ve mârîden her biriniñ naķl-i rivâyet münâsebeti ile hâşşaları ve hâliş ve ğayri hâliş olanlarınıñ ‘alâmetleri zıkr olunmuş idi; ammâ et-tekrâru ğasen mışdâķınca envâ‘-ı imtiĥânât müctemi‘aten zıkr olunmaķ evlâ görüldü. Evvelâ her biriniñ levnleri ve şeklleri beyân olunmuş idi; lâkin ‘amelî olanlarıñ daği anlara kemâl-i müşâbeheti olmağla bâb-ı imtiĥânda elvân ve eşkâle i‘tibâr olunmayup fark cellî hâşşalarına mürâca‘at ile nümâyân olmuşdur. Bâ-ĥuşûş sümûm def‘inde tecrîbe olunmaķ eşaĥĥ-ı imtiĥânâtdandır ki hâliş pâdzehrden iki arpa miķdârı saĥķ olunup ef‘îniñ ağzına şabb olursa boğar öldürür. Tiryâķ-ı fârûķ-ı hâlişi daği böyle tecrîbe iderler. Ve daği pâdzehr-i hâlişi zehr-nâk canavarlar şoķduğı kimseye üç arpadan on iki arpaya deĝin saĥķ idüp içürseler zehri ķuşmaķ ile yâĥûd ter ile def‘eyler. Ve eĝer şoķduğı yirlere ekseler zehri taşra çeker reşhile def‘ider ve mücerred aĝızlarına alsalar ķuşmaķ ile nef‘virür; eĝer ‘aķrebiñ ķuyruĝına toķundursalar lez‘ini ibtâl ider. Ve ta‘âm-ı mesmûm üzerine tutsalar hâliş ise terler. Tarîķ-i tecrîbesi sülûmen mişilli semmiyetli şeyler ezüp üzerine tütmaķ ile bilinür. Ba‘zılarıñ güneşde terler ve ba‘zılarıñ belki erir dedikleri daği naķl olunmuş idi. Ba‘zı erbâb-ı tecrîbe ol ĥacer bir şey’e sürseler maĥķûkı süd gibi beyâz olur ve ba‘zılar süd ile bileĝi taşına sürseler hâliş olan kırmızı hâliş olmayan yeşil gösterir dediler. Ve ba‘zılar mîşe küline yâĥûd muţlak her ne ma‘ķûle şey’in küli olursa olsun sürseler ol küli şarardır yeşil şeklinde gösterir demişler. Ammâ i‘nde’l-muĥaķķıķın her şey’in maĥķûkı zâhirde kendi rengi her ne ise ekşeriyâ ol levnde nümâyân olmaķ muķarrerdir

(125b)

meger mizâc-ı şânî taḥşîlinde istiḥkâm bulmayan eşyâdan ola ki maḥkûkı kendi reng-i zahirîsine uymaya ve mizâc-ı şânî ma' nâsı 'ulûm-ı ṭabî'at erbâbına hüveydâdır. Ba' zılar saḥḳ olunup süd içine bırağılsa südi keser peynir ider ve ba' zılar uyudur yoğurd ider dimişler idi. Ba' zılar daḥi bir igneyi kızardup ol ḥacere şoḳsalar eger düterse masnû' dur dediler. Ol ḥuşûşda ba' zı 'amelîniñ dütmeydi ve ḥayvânîniñ dütdiği muḳarrer olmağla tedkîḳ eyleyüp 'amelîniñ düteni siyâḥ ḥayvânîniñ şarı olur ve ol igneniñ ucı şararır dimişler. Ve ba' zılar demür şafḥayı kızardup ol ḥaceriñ üzerine başalar ḥâliş olan dâğ ḳabul itmez dimişler. Ba' zılar bir ḥaşin şey ile bir yire ḳonsa rengi müteğayyir olur ba' dehu ifrâz olursa müddet-i ḳalilde ḥâlet-i aşlîsine 'avdet ider dimişler. Ve ba' zılar rengi şarı olan pâdzehrin ta' mı acı olur dimişler idi ve bunların emşâli niçe vâhî imtiḥânlar yazmışlar ammâ netîce-i temîz def' -i sümûmât ile ve daḥi bir ṭabîb-i kâmilîniñ fikr-i şaḥîḥi ile ḥâşıl olur ki envâ' -ı emrâzda tecrîbe ve imtiḥân itmiş ola. Ve envâ' -ı pâdzehr ṭabî'atlarında daḥi ihtilâf olunup kimi şedîdü'l-harâre ve kimi şedîdü'l- bürûde ve ekşeri mu' tedildir dimişler; ammâ ba' zı şikât tafşil eyleyüp pâdzehr-i ḥayvânî üçüncü derecenîniñ âḥirinde yâḥûd dördüncü derecenîniñ evvelinde ḥârr u yâbisdir ve pâdzehr-i ma' denî ol derecelerde bârid ü yâbisdir; zîrâ ḍarbe ve saḳḳada men' -i teverrüm eylemesi bürudetine 'alâmetdir; ammâ 'aḳreb şoḳduğı ṭılâ olunduḳda nef' i ḥararetine delâlet itmesi zü'l- ḥâşşa olduḳını müş' irdir dediler, bi- eyyi vechin kân nef' i bi'l-ḥâşşa olmağla cemî' -i ṭabâyi' e nâfi' olmak üzeredir ki her biriniñ menâfi' -i 'adîdesi bi'l-münâsibe taḥrîr ü beyân olundu ammâ fi-zamâninâ pâdzehr-i ḥayvânî cinsinden üyyelî olan şöhret-şi'âr olmağla isti' mâli keşîr olmağın emrâz-ı muḥtelifede ne vechle isti' mâl olunur ve ne miḳdâr virilür müstaḳillen taḳrîre şurû' olundu. Ḥuzzâk-ı müteḳaddimîn miḳdâr-ı isti' mâli muḳaddemâ zıkr olunduğı üzere üç arpadan on iki arpaya dekdir ya' nî ednâ mertebe üç arpadan on iki arpaya deḡin saḥḳ ve saḳy

(126a)

olunsa ebdân-ı şahîhâda ervâh u kuvâyı in'âş idüp a'zâ-i re'îseye kuvvet virür ve tehyîc-i bâh eyler ve südüs mişkâlini hümûm u gumûmdan kalbi za'îf olan kimesneler içseler 'ilâc-ı ber'ü's-sâ'a olur ve ebdân-ı mesmûmede her ne ma'kûle zehr olursa olsun ter ile yâhûd idrâr ile ihrâc idüp ol kimesne bi- emrillahi ta'âlâ mevtden hâlâş olur, ammâ kibâr-ı müte'ahhîrîn yarım dirhemden bir dirheme degin tecvîz ü isti'mâl itdürdükleri muqarrerdir, hattâ Şâlih Efendi merhûm emrâz-ı sevdâviyyede ba'de't-tenkıye otuzar habbe miqdârı isti'mâline müdâvemet itdürdüm, şifâ buldılar demişdir. Ve zamânında nâdirü'l-aqrân belki İbokra'û'l-evân olan üstâdımız Hayâtîzâde merhûm yarım dirhemden bir dirheme degin isti'mâl itdürürler idi. Ol tabîb-i lebîb ve ol kâmil-i edîbiñ resâ'il-i 'adîdesinden hummâ-yı reddiyyeye müte'allık resâ'il-i celîlesinde ta'bîr-i dil-pezîr ile bu gûne takrîr tedbîr itmişlerdir ki müte'ahhîrîn ve müte'ahhîrîn pâdzehr-i mârîniñ ya'nî yılân yiyen hayvânda bulunan hacet-i üyyelîniñ tâğûnda ve hummâ-yı reddiyyede verilmesi gayet memdûh olduğına zâhiblerdir; ancak miqdâr-ı isti'mâlinde ihtilâf eylediler. Müte'ahhîrîn beş buğdaydan ziyâde verilmesini tecvîz eylediler ve eger ziyâde virilür ise zarar ihtimâlini verdiler. Müte'ahhîrîn anları men' eyleyüp beş buğday miqdârı pâdzehriñ menfa'ati görölmez dediler ve yarım dirheme degin verilmesini tecvîz eylediler. Ve mehene-i etîbbâ-i Efrenc müte'ahhîrîlerinden Kute nâm tabîb Mu'âlecât-ı Garîbe nâm kitâbında hikâyet ider ki bir zamân diyârımızda hummâ-yı reddiyye emrâz-ı vâfireden oldı; mezheb-i müte'ahhîrîn üzere pâdzehri beşer buğday ağırı verdigimiz marâzlı helâk oldılar yarım dirhemden bir dirheme degin verdigimiz hâlâş buldılar demiş. Ve Fraguzo nâm tabîb daği bu hummâda birer dirhem içenleriñ ekşeri hâlâş oldılar demiş, fakîr daği zamânında pâdzehriñ keyfiyyet-i isti'mâlini bu tarîk ile ihtiyâr eyledim ki eger marîz tâze ise yarım dirhem ve eger müsîn ise bir dirhem verile ve esnân-ı erba'a ahvâline ri'âyet olına ve hîn-i isti'mâlde bir küçük gümüş havanda sahk olunup

(126b)

üzerine tedrîcile mâ-i verd taqîr itmekle hâll ideler ve bir fincan tolusı mâ-i verd koyalar ba' dehu iki kaatre limon şuyı şıķup veyâhûd ve birkaç kaatre rûh zâc damladup vireler. İntihâ kelâmu'l-üstâd ve hâliyâ ziynet-efzâ-yı mesned-i riyâset-i tabâbet ve übbehet-pîrâ-yı pâye-i hazâkat u kiyâset üstâd-ı eţibbâ-i zamân ve ferîdü'l- aşr ve'l- evân olan Nûh Efendi hazretleri dağı minvâl-i muharrer üzere yarım dirhemden bir dirheme degin isti' mâl itdürürler. Şeyh Dâvûd 'aleyhi'r-raħme mezheb-i müteķaddimîn üzere ikişer kıratı kırķ güne degin 'ale't-tevâlî isti' mâl olunsa müdâvemet iden kimesneye zehr kâr itmez ve marîz olmaz. Ve dağı pâdzehr remede ve hummâya ve hafakâna ve dayyık- i nefese ve istiskâya ve cünûna ve cüzâma ve fâlice ve berķâna ve meşâne ve kilâda olan huşâta nâfi' dir, bâhı tehyîc-i ' azîm ile tehyîc ider ve havâss u kuvâyı in' âş idüp a' zâ-i re'îseye kuvvet virür ve fazalâtı idrâr ider diyem. Ve tıyn-ı ebyaz ile verilse sehcî ya' nî ishâlde bağırsak şıyrındısını men' eyler. Çok kerre tağunda ve vebâda tecrîbe eyledim gül şuyı ile hâll idüp verdim halâş oldılar. Bevâsîri ve şekl isti' mâl olunsa kat' ider ve kuluncı def' ider dimiş. Ammâ zıkr eylediği emrâzda miķdâr-ı isti' mâlini ve verilecek evķâtını zıkr itmemişler ğâlibâ keyfiyyet-i isti' mâli re'y-i tabîb-i hazıķa müfevvez kılinmak murâd itmişler. Nefsü'l-emrde keyfiyyet-i isti' mâli tabîb-i lebîbe muhtâcdır ki ekşeri i emrâzda ba' de't-tenķıye virilür ve buhrân şâhibi olan emrâzda buhrân-ı tâm ve nâķış i' tibâr olunan günleri bilüp evķât- ı buhrânda tabî' ata imdâd için dağı virilür sâ'ir isti' mâli fenn-i tıbbile âşinâlığı olanlara hüveydâdır. Ba' zı kibâr cem' sıtmalara 'ale'l-huşûş hummâ-yı rub' a nâfi' dir, yarım dirhemden bir dirheme degin virilür, mâdde-i hummâyı ter ile yâhûd idrâr ile def' eyler; lâkin bi'l-hâşşa mu'arrıķ olmağla ekşeriyyâ ter ile def' eyler. Huşûşâ tağuna nâfi' dir ve eger tağunun üstine dağı ursalar nef' virür, kezâlik kabarcığa dağı ekseler ğayet nâfi' dir ve cerâhatlara dağı ekseler onuldur ve uyuza ve tuzlu balğama ve freng çiçegine dağı nâfi' dir. El- hâşıl emrâz-ı şa' abeniñ cümlesinde nef' i

(127a)

nümâyândır dediler. Şâlih Efendi merhûm etîbbâ 'ilâcında me'yûs oldukları emrâzda isti'mâl ve müdâvemet itdirdim büzr-i tâmm hâşıl olup ol marâzlardan kurtuldılar dimişler. Hakîm Tifâşî 'aleyhi'r-raḥme Firdevsü'l-ḥikme mü'ellifinden naql itdiği üzere pâdzehr ḥummâ-yı dıḳḳa ve sille nâfi'dir ve meşâne ve kily qarḫalarına ve za'f-ı kalb ve ḥafaḳana ve boğaz aḡrılarına ve remed-i ḥârreye ve nıkrise ve seher-i tavîle ya'nî uykusuzluk marâzına ve ḥarâretten olan baş aḡrısına nâfi'dir. Ve daḡi saḡḳ olunup ümmü's-şıbyân dedikleri şar' marâzına ve uyku eşnâsında feza'a mübtelâ olanlarıñ burunlarına su'ût olursa şifâ virür dimişlerdir. Menâfi'-i mezkûreden mâ-'adâ kibâr-ı etîbbâ götürmek ile daḡi menâfi'-i 'acîbesini yazdıkları ve taḡattüm ḥuşûsı muḳaddemâ İbni Bayḫâr merhûm rivâyetinde takrîr olunmuş idi. Fe-subhânehu'llahu'l-Melikü'l-Kadîr ve'l-hamdü lillahi Rabbü'l-'âlemîn ve's-salâtu ve's-selâmü 'alâ seyyidinâ Muhammedin ve 'alâ âlihi ve ashâbihi ecma'în.

Faşl-ı şâliḡ der-zıkr-i aḫcâr-ı ḥayvânât -ı digerân

Ḳudret-i bâhire-i Ḥayy-u Ra'uf ile cellet ḫikmetehu pâdzehr-i ma'ruf ve ḥayvânîden mâ-'adâ berri ve baḡri envâ'-ı ḥayvânatda daḡi gûn-â-gûn aḫcâr-ı nâfi'a-i ḳudret-numûn bulunmaḡla şayrafiyyâ-i etḫibbâ-i müteḳaddimîn ve müte'aḫḫirîniñ Şanduka-i te'lîf ü taşnîflerinde ta'biye kıldıkları üzere şöhret şî'âr olanları bu risâle-i nâfi'adan faşl-ı şâliḡde irâd olundu tâ ki bir mecmua'-i şḫḫat-medâr ola. İnnallahe raûfun bi'l-'ibâd.

Mürvâfîd

Fârisîdir. 'Arabîde dür ve lü'lü' derler. Türkîsi incüdür ve ıştılâḫ-ı cevheriyânda cevher derler, zîrâ cevher lafzı ıtlâḫ üzere zıkr olursa incü murâd olur; nitekim reyâḫîn beyninde verd ıtlâḫ olunduḡda gül-i ma'rûfa maḡşûş olduḡ gibi cevher daḡi 'amme-i aḫcâr-ı ma'deniyye-i nefise miyânında incüye maḡşûş olmuştur. Ba'zı ıştılâḫda incünüñ büyüğine dür ve ḥurdesine şezir ve mercân ıtlâḫ idüp delinmiş olursa şezir ve cümân demişler ki vâḫidleri şezre ve cümânedir. Ba'zısı eger saḡîr ve

eger kebîr delinmişine hâşşaten lü'lü' ve delinmedigine harîde ıtlâk itmişler. Ammâ incünün elvânı ve eşkâli ve oran ve miqdârı

(127b)

î tibârları ile eşnâf-ı 'adîdesi derkâr olmağın her biri elķâb-ı mütênâsibe ile vaşf olunmuşdur. Evvelâ levn ciheti ile beyâz ve şâf ve şeffâf ve pür-ţarâvet olana dürr-i şâh-vâr ve dürr-i hõşâb ve necmî ve 'uyûnî derler. Vech-i tesmiyeleri zâhirdir ve mâ'a-hâzâ şekli müdevver ve ğaltân ve miqdârı büyük olup cemî'-i 'uyûbdan müberrâ olduğundan mâ-'adâ evzânda üç mişkâle bâliĝ olursa aña dürr-i yetîm derler, bî-mişl ve bî-mânend olmağla cümle eşnâfından bihter olduğu için yetîm demişler; nitekim fahr-ı 'âlem ve güzîde-i benî-Âdem sultânü'l-enbiyâ ve burhânü'l-aşfiyâ şehensâh-ı eyvân-ı mâ-yentîku 'ani'l-hevâ ve şehriyâr-ı mülket-i ķâbe ķavseyni ev ednâ hazretleri 'aleyhi mine's-şalavâti ezkâhâ serîr-i 'izzet-maşîr nübüvvetde bî-mişl ve bî-mânend olmağla vaşf-ı yetîm ol vaşşûr-ı kerîm ü bî-hemtânın elķâb-ı şerîfe-i übbehet-pîrâlarından oldu şallallahu 'aleyhi ve 'alâ âlihi ve aşhâbihi ecma'în. Ba'zı cevheriyân kıatlarında evşâf-ı memdûhayı câmi' olan ferîde-i girân-bahâ dürrütü'l-yetîme ile müsemmâ kııldığı rivâyeti dağı inşââllâhu'l-Mevlâ 'an-ķarîb terķîm olunur. El-hâşıl incü bir cevher-i hâcerî-i hayvânîdir. Perverdîĝâr-ı 'âlemiñ ta'âlâ şânuhu kudret-i bâhiresi ile mağlûķât-ı bağrîden şadef dedikleri hayvânın cevfinden eşahh-ı rivâyât üzere ķatarât-ı bârân-ı nîsândan mütevellîd ve mütekevvin olur. Ol hayvân-ı 'acîbü's-şekliñ iki şadef ihâta eylemiş ĝuyâ bâl-i murĝân gibi anıñ iki ķanadlarıdır; dilediği zamân açar ve dilediği zamân ķapar ve dilediği mağalde şuda ve üzerinde perende ider. Eti sîmberân-ı dilberân yüregi gibi ķatı ve aĝzı dil-i 'âşîķân-ı mehcûrân gibi ţar ve etinde ruţûbet-i raķîķa olur. Ğavvâşlar bişürüp yerler ve ta'mını ķuşlar ķurşaĝı gibi bulduķ derler. Ba'zının dişleri ve ba'zının ĝâyet şalâbet üzere hortûmu olur ki anıñla şadef-i âğarı deler demişler. Başı şadfeteynden birine muttaşıldır. Ba'zılar hâşşa-i sem' ü başardan mağrûmdur demişler. Hâric-i şadefinde rîşesi olur ķa'r-ı deryâdan ķarâr itdikde ol rîşeler aĝaç kökü gibi zemîne muttaşıl olmağla ĝavvâşlar ihrâc murâd itdikde oraķ gibi bir âlet ile ol rîşeyi

(128a)

altından kaç' idüp şadefi kıparırlar imiş ve ol huşûşda ve aşdâfin kendi mâddesinin tekevvünlerinde vâfir güftügü itmişler. Ve dağı ol hayvânîñ cüsseleri muhtelif olup kimi büyük ve kimi küçük olur ekşeriyâ incü şağır ü kebîr beyinde mu'tedil olanlarında bulunup büyükleri hâlî olur ve cevflerinde mevâzi'-ı müte'addide tekevvün ider. Mevzi'-i vâhîde maşşûre degildir, gâh bir şadefde lü'lü'-i 'adîde bulunur ve ba'zısında hemân bir dâne çıkar demişler. Meşâhîr-i eţibbâ-i 'Irâkıyyînden Ya'kûb bin İshâk-ı Kindî-i Başrî ol hayvânîñ ağızı ve kulaqları taraflarına kırib tevellüd eden incüler iyi olur ve büyük bulunan boğazında tekevvün itmiş bulunur ki şabağa şabağa mütezâyid olur demişler. Ve incünün mâdde-i tevellüdinde rivâyet-i 'adîde nakl olunup kibâr-ı muhaqqıķın muhtârları üzere herbâr âhir-i faşl-ı şitâda rûzgâr-ı şedîde hübûbından nâşî deryâ ziyâde telâţum itmekle ka'r-ı deryâda olan aşdâf şu üzerine gelürler ve eţraf u cevânibe perâkende olup rûy-ı deryâda emvâcî şedîd olmayan semtlerde habâb-âsâ fevc fevc kırar iderler ve kıtarât-ı bârân-ı bahâr arzûsıyla ağızlarını açarlar. Fermân-ı cenâb-ı Bârî ile her biri havşala-i isti'dâdları miķdârı hişşedâr olup mâ-i nîsân nuţfe gibi cevflerinde kırar itdikde ka'r-ı deryâya şalarlar ve bir iki günden şoñra yine rûy-ı deryâya kırup kesb-i havâ vü bârân iderler; birkaç gün şabâh u mesâ nüzûl u şu'ûd eşnâsında ol kesb itdikleri mâdde cevflerinde mün'aķîd ve mün cemîd olmağla gayri şu'ûd itmeyüp bi'l-külliyeye ka'r-ı deryâda kırar iderler. Kıdret-i ezeli ol hayvânîñ cevfinden ta'biye eylediğı hâşşa sebebi ile bir müddetden şoñra cevflerinde şığâr u kibâr dürr-i semîn ve şâh-vâr hâşıl olup ve dirler ki incü evvel emrde küçük mün'aķîd olup ba' dehu mâdde izdiyâdı ile kiber taşşîl ider; zîrâ incünün şığâr u kiberde miķdârı kıtarât-ı bârânîñ ta'addüd ve tekerrürine mevķûfdur ki her kıtrede bir habbe mün'aķîd olur; kıtarât-ı bârânı mükerreren bel' itdikde birbiri üzerine kıat kıat şarılmağ ile kiber taşşîl ider. Fe-tebârekallahu ahsene'l-hâliķîn. Bu huşûşda ya'nî incü

(128b)

kaçarât-1 bârân-1 nîsândan hâşıl olduğında dürr-i yetîm-i tîcânü'l-enbiyâ 'aleyhi ve 'alâ âlihi ve aşhâbihi mine's-şalavâti ezkâhâ hazretlerinden daği hadîs-i şerîf ve haber-i laţîf vârid olmak üzeredir; lâkin ol dürr-i semîn kütüb-i ehadîs-i şerîfeden kağı derecede mahfûzdur zafer bulunmadı. Ba' zılar demişler ki evâhîr-i faşl-1 şitâda bâd-1 şimâl deryâyı hareket ve ıztırâba getirdikde âb-1 deryâdan eczâ-i laţife-i reşiyeye ya'nî ziyâde hurde kaatreler şudan müteferrika olup rûzgâr ile ma'an yukarı şu'ûd iderler; şadfele ki gûşâde-dehân bârâna muntazırlar iken ol eczâ-i reşiyeden havşala-i isti'dâdlarına göre hissemend olmağla cevflerine vâşıl olup minvâl-i muharrer üzere hareket iderler. Ba'de'l-müddet cevflerinde gûn-â-gûn incüler hâşıl olur; el-'ilmü 'indallahu'l-'azîzü'l-'alîm. Gavvâşlarıñ gavş ve istihrâc-ı aşdâfa iştiğâlleri müddeti mâh-1 nîsân evvelinden mâh-1 eylül âhîrine varıncadır ki âftâb-1 'âlem-tâb mîzân burcınıñ onbeşinci derecesine irişür demişler ve ba' zılar fuşûl-i seneden eyyâm-1 şitâda ancak iki ay miqdârı gavş ve istihrâc olunmaz yoksa bâkî ezmânda mûmâna'at yokdur her kağı faşlda murâd iderlerse istihrâc iderler deyü tevsî'-i evkât eylemişler. Naşîr-i Tûsî Tensûknâmede bir senede ancak iki ay istihrâc vahtidir deryânıñ şuyı çekilmek ile gavvâş helâk idici canavarlar ka' rı deriñ yirlere giderler mağâş hayvânât-1 muzırradan hâlî kalur ammâ havâ hõş olduğda girü gelürler mağâşât mahûf olur demiş. Ve daği Aristodan naql iderler ki incü cevfi şadefde nazc-1 tâmm bulup derece-i hüsn ü bahâya irtikâ eyledigi müddetden te'hîr olunup istihrâc olunmasa zirve-i kemâle irişdikden şoñra şâhsârında terk olunan meyveler müteğayyir olup buruşduğı gibi incününñ tarâvet ü nazareti zâ'il olur ve lâğarî hâşıl idüp rengi daği müteğayyîr olur demiş. Bu rivâyet müddet-i tekevvün-i le'âlî-i ma'lûme olmasını iktizâ ider, lâkin ka' r-1 deryâda müstakarr olan hayvânıñ cevfinden tekevvün iden eşyânıñ noşşân ve kemâli vahtini 'Allâmu'l-guyûbdan celle celâluhu ve gayri bir kimesne vâkıf olmak emr-i muhâldir meger ol kâra iştiğâl idenler ba' zı 'alâyim

(129a)

delâleti ile istihrâc itmiş olalar. El-ilmü 'indâllahi ta'âlâ. Ve incü istihrâc olunan mağâşâtdan beş maħalde bulunan le'âlî memdûħdur demişler; biri deryâ-yı Serendîbdir ki anda hâşıl olan incü şeh-vâr ve ğaltân olur ve ğâyet hüsñ ü cemâl ve nihâyet faẓl u kemâlde olur ki ol mevzi' in tûli Cezâyir-i Hâlidâtdan ka' ya'nî yüz yetmiş derece ve 'arzı ya'nî altı derecedir andan sonra efdal olan deryâ-yı Kîşde bulunandır ki ol mevzi' in tûli kad ya'nî yüzdört derece ve 'arzı ked ya'nî yirmidört derecedir andan sonra efdali Baħreyn ve 'Ummân tevâbi' inde bulunandır ki tûli kad ve 'arzı kev ya'nî yirmialtı derecedir ve Hâzek cezîresi ki nevâhî-i Kîş ile Baħreyn miyânında zemîn-i Fârîsdedir anda bulunan incü hüsñ ü bahâda deryâ-yı Serendîbde bulunanlara qarîbdir ammâ Hicâz ve 'Aden deryâlarında ve deryâ-yı Kûlzumde bulunan incüler şâf ve şeffâf ve ğaltân olmadıkları için çendân mu'teber degillerdir. Ve daħi şol incü ki deryâdan derin yirlerde buluna ve ka' rında siyâh balçık olmaya beyâz ve şâf ve sîrâb olur eger ka' r-ı deryâ yufka olsa âftâb-ı 'âlem-tâbiñ harâreti te'sîrinden nâşî incü şarımtrağ yâħûd sürh-fâm olur ve mağâş bu'dının yufkası dört peymâ ve deriñi kırk peymâdır ve peymâ iki zirâ'dan 'ibâretdir; anlarıñ iştilâħında peymâ şol eliñ orta parmağınıñ ucundan sağ memeye gelince uzunluğundan 'ibâret olmak üzeredir ve ğavvâşlarıñ incü istihrâcına iştiğâlleri maħallinde hâcer ve şecerden isti'mâl itdikleri âletleri ve deryâda anları helâk iden hayvânâtdan keyfiyyet-i şiyânetleri ve sâ'ir aħvâlleri hikâyeti mesmû'a-i havâşş u 'avâmdır ve ba'de'l-istihrâc ve'l-ihrâc tâ'ife-i cevheriyân incüyi evvelâ miğdârı ile taqsîm ü taqvîm eyleyüp şeklinde ve levninde mümtâz olanları ifrâz iderler imiş. Miğdârını tefriğde meşhûr ve müte'âref olan kalburdan geçürdükleridir ki baħırdan yâħûd geyik derisinden delikleri birbirinden küçücek ve 'azm u şığarda birbirinden mütefâvit beş yâħûd onbeşer 'aded ğırbâl aħz idüp 'ale't-tertib vaz' iderler ve delikleri cümlesinden tar olanı en altına ve cümlesinden vâsi' ü's-şukbe

(129b)

olanı en üstüne vaz' iderler ve taḥṣîl itdikleri incü ne miḳdâr ise a' lâda olan ğırbâlîñ içinde dökerler ve mu'tâd üzere taḥrîk iderler, cümlesinden güzerân idüp altına geçen ḥurdevâta taḥte'l-ġırbâl ve rîze ta'bîr iderler, anlar delinmek ḳabûl itmez me'âcîn-i müferrihaya ve göz 'ilâclarına ḳonur; ba' dehu 'ale't-tertîb her bir ğırbâlde şâbit olan eṣnâfını başka başka ipliklere nazm iderler, ḳaçı bir iplige dizilür ve ol sımṭ ta'bîr olunan iplikleriñ ḳaçı bir 'ıḳd olur ve vezn olunduḳda anlardan ḳaçı bir mişḳâl gelür anlarıñ beyninde ma'rûf ve her biri bir ismle müsemmâdır bahâlarını daḫi ol a' dâd ve evzâna ḳıyâs ile taḳdîr iderler ve en a' lâ ğırbâlde ḳalup miḳdârları büyük ve evşâf-ı ḥamîde-i mezkûre ile mevşûfe olanları daḫi başka başka ve çift çift aḫz iderler anlarıñ daḫi ḳıymetleri ma'rûfedir. Ba' zısı daḫi müsâ'ade-i rûzgâr ile ferîde ve yetîme-i girân-bahâ ve şeh-vâr bulunur nitekim zıkr olundu. Ammâ fi'l-ḫaḳîḳa incünüñ ve sâ'ir cevâhiriñ ḳıymetleri her 'aşr u evânda bir ḫâl üzere ḳarâr-dâde degildir rûzgâr ve diyâr iḫtilâfı ile mütefâvit olur; bâ-ḫuşûş selâṭîn-i şevket-âyîn i' tibârları ile girân-bahâ olur, ṭabâyi'-i şerîfe-i mülûk daḫi muḫtelife olmaḫla her biri envâ'-ı cevâhirden bir nev'e mâ'il olur, ol cihetden ol nev' ḳıymet ve bahâda izdiyâd bulmaḫ emr-i muḳarrerdir. Mülûk-ı selefden mâ'il-i mürvârîd olanlarıñ mâlik oldukları le'âlî-i yetîme cevâhir-nâmelerde ba' zı tevârîḫde daḫi mezkûredir. Ez-cümle mülûk-ı Emeviyyeden Hişâm İbni ' Abdülmelikiñ yetmiş biñ altuna satın alduḫı dürr-i yetîm ki mudahrec ve ' uyûnî ve necmî ve ḫõşâb ve sefid ve pür-ṭarâvet ve deligi teng ve cemî'-i ' uyûb ve noḳşândan müberrâ bir lü'lü'-i bî-hemtâ olup vezni üç ve ba' zı rivâyetde altı mişḳâl olduḫı şöhret-şi'ârdır. Anlarıñ inḳırâzlarından soñra ḫulefâ-i ' Abbâsiyye yedlerine intikâl idüp emîrü'l-mü'minîn Muḳtedir Billah devletinde cevherî-i vaḳt olan İbnü'l-Ceşşâş yüz yirmi biñ altun ḳıymet taḳdîr idüp eger ferîde olmayup çifti bulına

(130a)

idi her birine beşer yüz biñ altun bahâ taḳdîr iderdim dimiş. ḫulefâ-i ' Abbâsiyye ol cevher-i yektâ ile mübâhâ ve müfâheret eyleyüp ' iydlerde ve sâ'ir evḳât-ı iḫtişâmda

anı tâc-ı pür-ibtihâclarında mevsûme olduğu huşûşda bir ‘acîb ü ğarîb hikâye daği naql itmişlerdir ki ol ferîde-i girân-bahâ mağâşât-ı meşhûreden Kîş ve Bahreyn kurbında Şeylâf ile müte‘ârife olan medîne-i kadîme sâkinelerinden bir faķîre yetîme tâlî‘inde istihrâc olunmağla aña mensûbe olup dürre-i yetîme dinilmiş ola. Ol mevhîbe-i Rabbâniyye zuhûrını kibâr rivâyet itmişlerdir, hikâyetine vâkıf olmak murâd idenler Tansûk-nâme-i Naşîre ve Nizâmiyye-i Ebü’l-berekâta mürâca‘at eylesünler. Ve incünüñ muhâfazası bâbında daği ihtimâm yazmışlar ki eşyâ’-i muzırra sebebi ile fâsid olduğu şûretde kıymetinde noķşân bulduğundan mâ-‘adâ eţîbbâ şâbit olan menâfi‘i daği muzmağl olur; evvelâ âteş harâretinden tebâh olup rengi daği şararır ve insânîñ bedeni harâretinden ve hammâm harâretinden daği büzülür ve ter ve kir ve buğârdan daği mutazarrır olur ve hoş koku ve misk ve kâfûr gibi hârru’r-râyiha olan eşyâ daği zarar virür ve yağ tokunmuş ve nem-nâk yirlere komağ âb u tâbını giderir, şîşeye koyup ağızını muķkem sedd itdikten sonra havâsı mu‘tedil yirlerde muhâfaza olunmağ lâzımdır. Ve sirke ve nuşadır gibi hırrîf ve hiddetli şeyler incüyi yirler ve çürüdürler ve haşîn şeyler ile bir yere kónsa nâzik-mizâc olmağla hasta olup tarâveti zâ’ıl olur. Ve delik delüp iplige dizmek daği incüyi tebâh ider dimişler; anuñçün ekşer-i eţîbbâ müferrihât u ekhâlde delikli incü isti‘mâl olunmağ revâ degildir; zîrâ içine havâ duğûlinden nâşî qarîbü’z-zevâl ve serî‘ü’l-hasâr olmağ ihtimâli vardır; ‘ale’l-huşûş elmâs ile delindiği şûretde semmiyyet-i elmâs aña sirâyet itmekle eşer eyleyüp hâşşasına noķşân gelmek muķarrerdir. Ve daği havâşş-ı eşyâ şûret-i nev‘iyyesi ile olduğu şûretde ba‘îd degildir ki delinmek ile ol şûret halel-pezîr olmağın hâşşasına daği za‘f târî ola didiler.

(130b)

Zamân-ı kadîmde delinmiş incüyi muţlak ma‘yûb ‘add iderler imiş; anuñçün müte‘ahhirîn delinmiş olduğu şûretde bârî delügi küçük olmağ lâzımdır didiler. Ba‘zı cevâhir-nâmede silk-i taħrîre keşîde kılındığı üzere yetûfu ‘aleyhim vildânun muħalledûne izâ ra‘aeytehüm hasbünehüm lü’lü’ en mansûren. Nazm-ı kerîminde vildân behîş-i berîn evşâfı daği incünüñ meşķûb olmayanı maķbûl olduğına şâhid-i ‘âdildir; zîrâ şaķb-ı intizâm için dürr-i menşûr olan meşķûb olmaz dimişler. Ve

ba'zılar 'Allâme-i Zemaşşeriye mensûb olan bu iki beyt-i faşîh lü'lü'-i meşķûb ma'yûb olduğına delâlet ider dimişler; beyt:

Ve ğilmânu Türkin izâ mâ meşev-Ķıbâbun mine'd-dürri tahte'l-ķabâ,

Hümû dürrretün ğayru meşķûbetin-Ve min kıymeti'd-dürri en-yüşķabâ

Buyurmuşlar. Ve dağı cevheriyân 'avârız-ı ĥâriciyye sebebi ile ĥalel-pezîr olan incünün işlâhı ĥuşûşında ğûn-â-ğûn tedbîrler taĥrîr eylemişler, vazîfe-i eĥıbbâdan olmamağla terk olunup bi-ĥasebi't-ıttıbb ol cevher-i şerîfden ĥuşûl-pezîr olan menâfi'-i 'adîde taĥrîrine şurû' olundu. Ma'lûm ola ki cevheriyân katlarında incünün beyâz ve müşerref ve âb-dâr ve pür-ĥarâvet ve şeh-vâr ve kebîrû'l-miķdâr olup ğayr-i meşķûb olanı maķbûl olduğı gibi eĥıbbâ katlarında dağı ol evşâf ile mevşûf olanı mu'teberdir ki müdâvâta sezâvâr ola. Pes ĥavl-i muĥtâr üzere incünün ĥabî'atı mu'tedildir; ba'zılar bârid ü yâbisdır ve ba'zılar bârid ü râtıbdır, mâddesi ĥatarât-ı bârân-ı nîsân olduğı bârid-râtıb olduğına delîldir dimişler; Aristo dağı buña zâhib olduğı mervîdir; bi-eyyi ĥabî'î kân edviye-i müfferriĥa-i ĥalbiyyedendir. Şeyĥ Re'îs Edviye-i Ķalbiyye risâlesinde incünün ervâhı tenvîr ü tastî' de ĥuvve-i 'acîbesi vardır dimişler. Anuñçün me'âcîn ve ĥubûbât-ı müfferriĥada derkârdır. Taĥviyet-i ĥalb ve ref'-i endûh u ğam ve def'-i vesvâs u ĥafakân-ı pür-elem için münferiden dağı virilür. Miķdâr-ı isti' mâli ekşeriyyâ iki dâne ĥadar yarım dirheme degindir,

(131a)

bir dirhem içilse dağı enfa' olur; zîrâ incü ĥalbde olan ğalîz ĥanı taşfiye itmekle emrâz-ı sevdâviyyenin envâ'ına nâfi'dir ve dağı ervâh u ĥuvâyı in'âş ider ve bâha ĥuvvet virür. Ĥuzzâķ-ı eĥıbbâ-i meĝâribeden Ebü'l-'Alâ İbni'z-Zehr Edviye-i Müfrede kitâbında incüyi mücerred ağıza alup ĥutmaķ ervâh u ĥuvâyı in'âş idüp ĥalbe ve cümle bedene ĥuvvet virür ve eger saĥķ idüp şıĝır yağı ile içürseler şürben ve les'en vâķi' olan sümûmât mażarratlarını def' ider dimiş ve nefş-i deme dağı

nâfi' dir ya' nî kan tüküren âdeme içürseler şifâ virür ve dâ'-i san'ariyayı ya' nî ishâl-i kebedîyi giderir ve cemî' kan tutan devâlara idhâl olunur ve dişlere tılâ olursa cilâ hâşıl ider. Hacı Paşa merhûm hatunlar meshûk incüyi ferzece ile götürseler rahmlerinde olan veremleri ta'hlîl ider dimişler; ammâ Tezkire-i Şeyh Dâvûdda hatunlar götürseler hamli men' ider mücerredir dinildiği ferzece huşûşında isti' mâl olunmamağ iktizâ ider. Eger sa'ğ idüp göze çekseler nûr-ı başara kuvvet virür ve karhadan nâşî a'ğ düşen göz ' illetini izâle ider ve ' ale'd-devâm iktihâl itmek gözün şihhatini hıfz ider ve nûrını arturur; zîrâ hâmil-i rûh-ı bâşıra olan a' zâyâ da'hi kuvvet virmekle göz mu' âlecesinde hâşşa-i ' acıbesi vardır dimişler. Aristodan menkûldur ki bir kimesne incünün hâline vâkıf olup mâ'-i şâfi gibi ta'hlîlini ta'şîl eylese ol hâşıl eylediği ru'ûbet-i beden-i insânda olan beyâz baraş def' inde ' ilâc-ı ber'ü's-sâ' adır dimiş. Ammâ ekşer mücerred sa'ğ olunup tılâ olursa bi-iznillahi ta'âlâ baraşın beyâz ve siyâhını izâle ider didiler. Ve Aristonun bir kimse incü hâline vâkıf olsa ta' bîrinden münfehîm olan hâll-i mürvârîd emr-i ' asîr olmak iş'âr itmegîn ta'hlîl tarîkîni vech-i teshîl üzere ta' bîr ü tefhîm eyleyüp bu gûne hâll-i ' u'ğde-i işkâl itmişlerdir ki incüden isti' mâli murâd olunan mi'qdârı a'ğz olunup a'ğaç kavunu ekşisiniñ şuyı ile üzerini örtecek mi'qdârı âmîhte idüp a'ğzını mu'ğkem bağlarlar ve bir küçük

(131b)

sirke küpçüğine âvîhte iderler ki içinde sirke ola ve bu'ğarı ol zarfa şu' ûd eyleye; ba' dehu tâze at fışkıısı içine defn iderler, on dört yâhûd yirmi bir gûne degîn münhâll olup şu gibi olur didiler. Hâkîm Tifaşî ben tecrîbe eyledim a'ğaç kavunu ekşisi incüyi hâll ider velâkin ma'hlûlü gâliz olur rûh-ı zâc mişilli tünd ve tîz şularda hâll itmek da'hi evlâdır. İntişâr-ı a' şâb ' aynı cihetle hâdiş olan baş a'ğrısını ol ma'hlûl olan incü şuyı bir def' a buruna çekmek ile izâle ider dimiş. Naşîr-i Tûsî Tansûknâmede emrâz-ı mezkûrede zîkr olunduğı üzere menâfi' ini ta'hrîr eyleyüp ve da'hi şudâ' -ı mufri'tda ve şakîkâda gül şuyı ile ezüp buruna çekseler şifâ virür ve çiçek çıkarân âdemleriñ yüzlerinde olan âşârı giderir; eski kâmiş ile incüyi berâber a'ğz u sa'ğ eyleyüp ' avrat südi ile tılâ ideler üç nevbetden soñra ıssıca'ğ şu ile yuyalar ol âşâr-ı kerîheyi bi'l-

küllüyye izâle ider ve göz marâzlarından intişâr ve dem‘ a zuhûrları ibtidâsında incüyi meshûk göze çekmege müdâvemet itseler şu inmesini men‘ ider ve ağrıyan dişler diplerine sürseler ağrısını sâkin ider dimişler. Şeyh Dâvûd dahi incü tefrîhde altuna mu‘ âdildir belki andan dahi enfa‘dır; tevalhûş ve vesvâs ve cünûn ve hafakânı ref‘ ider, emrâz-ı kalbiñ cümlesine nâfi‘dir ve ciger za‘fina ve bögrek za‘fina ve hurkatu’l-bevle ve berkana ve behre ya‘nî ağız koğusına ve zayyık-i nefese ve cüzâma nâfi‘dir ve behak ve barası tîlâ ile izâle ider ve yaraları üzerine ekmek ile oñuldur ve kanını keser; göz marâzlarından remede ve silâka ve za‘f-ı başara ve aq düşmesine ve sebele iktihâl ile nef‘ virür didiler. Ba‘zılar katında incü taşşilinde ‘usret bulunduğı şûretde bir bucuğ vezni şûf aña bedel olmak üzeredir.

Hacer-i gâvîş

‘Amme lisânında muṭlak hırza demek ile müte‘aref olan hâcer-i hayvânîdir ki öküzlerin ödlerinde bulunur. Anıñçün tıb kitâblarında hâcerü’l-bakar yazarlar. Ol hırza bakar cinsinden levni siyâh olup tüylü

(132a)

olan şığırlarda bulunur. İster erkek olsun, ister dişi dimişdir. Tansûk-nâmede ve ekser-i mu‘teberânda Hind diyârı öküzlerinde bulunmağa maqşûr olmak gösterilmiştir. Ammâ Rûm öküzlerinde dahi bulunduğı şâbit ve aşikârdır meger emâkin ve âhûya tehlüfü ve eşhâş-ı hayvânât tefâvütünde nâşî Hind memleketi öküzlerinde bulunan harzeniñ kuvvetini kavıyye zann itdikleri ecilden tercih itmiş olalar, ammâ hacm cihetiyle Rûm diyârında ve âb u havâsu şouk olan memleket şığırlarında bulunan büyük olur demişler. Şekli müdevver ve levni şarı olur ammâ bişmiş yumurta şarısı gibi tîre-gün olur ve mâh-ı ‘alem-ârâ tamam bedir olduğı vakitte tezâyüd bulup şıgar-u kiberde mütefâvit olur ve mâdâm ki öküzün ödinde ola yumşak olur ihrâç olunduğda hevâ işâbeti ile müteḥaccir olur iyisi ağır olanıdır. Ebul Berakât Nisâbûrî vezinde bir dânağdan dört dirhem ve dahi ziyâde bulunur demiş. Bi eyyi vechin-kân pâdzehr mülakâtındandır. Tabi‘ atı derece-i şaniyeniñ âhirinde har ve yâbisdir dimişler. Mâlâ Yesac şâhibi ‘ala ihtilafi’l-kitâbet üçüncü derecede har ve

yâbisdir deyüp erbâb-ı tecrîbe bir mişkâli semm-i kâtildir. Ekl olunduğu gün öldürür didiler deyü hatm-i kelâm eylemiş Şeyh Dâvûd daği derece-i ûlada yâbisdir, didikden sonra naql-i tarîkî ile bir mişkâli semm-i kâtildir demiş İbn-i Baytârîñ ğâfîkîden dördüncü derecede har-u yâbis olduğunu naql ittigi Şeyh Dâvûduñ Mâlâ Yesa‘ şahibiniñ bir mişkâli semm-i kâtildir ve didiklerini muvâfîkdır tarîk-i isti‘ mâlinde ihrâc olunduğundan on altı güne degin taarrûz olunmayup sonra isti‘ mal olmak gerek iki sene mürûrundan sonra kuvveti sâkiğ olur demişler ol hâcer hayvânınıñ havâş-ı ‘adîdesi yazılmış ve tecrîbe olunmuşdur. Ez-cümle Naşir-i Tûsî Tansûk-nâmede burkân marâzına ya‘ni şarılık didikleri hastalığa ğayet nâfi‘ olduğunu taşriğ ider. Miğdâr-ı isti‘ mâli pâdzehre kıyâs ile iki arpadan on iki arpaya varınca emzice ve esnân iktizası üzere câ’iz olmak gerek idi. Ammâ meşâhir-i etıbbâ iki hâbbeden ziyâde isti‘ mâlini tecvîz etmemişler.

(132b)

Nitekim Şeyh Dâvûddan ve Mâlâ Yesa‘ şahibinden mühlükdür didikleri naql olunmuş idi ve ol hâcer har-u yabis olmağla seddeleri tefîğ edüp bevli idrâr ider kilye ve meşânede olan huşâtı tefîğ ü ihrâc eyler ve yüzde vesâ’ir a‘zâda olan sârilığı giderir. Reça‘-ı mi‘deye ve kılınca daği nâfi‘dir. Eger saħk idüp sürme gibi göze çekseler ağ düşen gözün ağını def‘ ider ve nûr-ı başara kuvvet ve hiddet virür ve mercimek dânesi miğdârını saħk idüp pâzı kökünün şuyı ile buruna çekseler göze şu inmesini def‘ ider. Cevâhir-nâme-i Mansûrîde bu babda ğayet nafi‘dir, denilmiştir. Lâğve marâzına ya‘ni göz ve ağız egilmesine müptelâ olanların burunlarına üfürseler fâide-i ‘azimesi müşâhede olunur. Hâkim-i Tifâşî Ezhârü’l-Efkârında şar‘ marâzına ya‘ni emraz-ı dimâğıyyeden sedde-i ğayri tâmme sebebiyle a‘şâb-ı hiss ü hareket münsedde olmağla insanı vesâ’ir hayvânı düşüren marâz ki ‘avâm aña cin dutdı der mercimek miğdârını saħk olup pâzı yaprâğı ‘uşâresiyle ol marâz işâbet iden âdemiñ burnuna üfürseler nef‘-i beyyîn ile nafi‘dir. Mısır hâatunları ve Azerbâyecân nisvânı semizlik için isti‘ mâl iderler anların katında te’sîr-i mücerreb ve nümâyândır. İki arpa miğdârını ba‘zısı hammâmda ve ba‘zısı hammamdan çıktıkları gibi ‘ale’l-fevr isti‘ mâl idüp üzerine semiz tâvuğ şuyı ile taħğ olunmuş çorba içerler müdâvemet ile

semiz ve halâvet tahşîli iderler bu tarîk ile nice arık olan âdemler semirdiği rivâyet olunmuştur. Ba‘zı etîbbâ ol huşuşda bâdem içi veyâhûd narçil dedikleri Hind cevizi ve hâbbetü’l-ħadrâ dedikleri sağızlık yemişi yâhûd çam fıstığı ile isti‘mâl olunmak münâsîbdir demişler. Havâşş-ı ‘adîdesinden biri daği saħk olup ħamr dedikleri murdâr ile beyâz ve siyâh behağ ve baraşa ve dâ’-üş-şa‘ lebe tılâ olursa izâle eder. Eger ol mevzi‘ kıl bitecek maħal ise siyâh kıl bitürür ammâ siyâh olan kılı beyâz edemez ‘azâda olan kelefî daği izâle eder ve a‘sel ile tılâ olursa bâsûra nâfi‘dir ve sâir cerâhetler daği oñuldur ve ba‘zı bi ħavl-i münasibe

(133a)

‘üşaresiyle cemre ve nemle müsemmâ olan veremlere tılâ olursa ħiddetlerini teskîn eyleyüp şifâ verir. İbn-i Baytâr merħûm “ni‘amla ta‘bîr ile ħarħa-i sâ‘iyye ya‘ni ‘avâmîñ el ‘iyâz-ı billâ te‘alâ” ħarınca yuvâsı ve şirpençe dedikleri yaramaz ħarħalara ‘ilaç olunduğuna zâhib olunmuştur. Ba‘zı etîbbâ ħarzetü’l-baħarîñ ħabi‘atı ħâr ü yâbis olmağla maħrûrü’l-mizâca mazrûr şuda ‘îraş eder küseyrâ aniñ muşliħidir demişler ve ekşer-i mü‘teberâtdan bu vech üzere taħrîr olunmuş ki ol ħacer baħar şınıfınıñ şîrdân dedikleri ħısmında bulunursa ol şınıfı ‘aynı ile pâdzehr-i üyyeli rütbesindedir şürben ve ta‘liħân cemi‘i sümûmâtı men‘eyler.

Ĥacerü’n-nemir

Fârisîde “seng-i pelenk” derler bir taşdır ki ol ħayvânîñ bedeninde tekevvün eder. Ba‘zılar ensesinde ve ba‘zılar ħuyruğunuñ dibinde ve ba‘zılar şîrdân dedikleri bağırsağında bulunur demişler. Rengi beyâz olur ve siyâh daği bulunur. Ėayet şalâbet üzere olur. Etîbbâ ol taşa “nerd-i pelenk” dirler. Vech-i tesmiye nerdiñ terâvetiñ eder “Mâlâ Yesa‘da” yaprağı ħin-i tûlûda ħavun yaprağı gibi olup kemâle erişdikde kişniz yaprağı gibi olur. Kırmân tağlarında çok biter, anda pelenk daği çok olur. Ol otun ba‘de’l-kemâl kökünü çıkarmak murâd eden kimesne ibtidâ zuhûrundaki ħavun yaprağı gibi tûlû‘ eder etrafına taşla nişân vaz eder. Ba‘dehu köklerin istiħrâc zamânı geldikde iħrâc eder. Zîrâ ol maħalde yaprağı kişniz yaprağı gibi bulunmağla evvelden bir ‘alâmet vaz’ olunmasa ħalağ olunur. Ol ħayvân-ı

şeci' in dişisi toğurdukdâ ziyâde elem-zede olmağın toğurmağdan içtinâb edüp ilhâm-
ı Rabbânî ile tebâreke ve te' alâ ol otun kökünü yer. Andan şoñra gebe olmağdan
kurtulur. Ol cihetten bedeninde bu gûne taş peydâ olur. Añınçün nervek-i pelenk
tesmiye olunmuşdur, havâş-ı ğaribesi olmağla zi-kıymet olmağın Kâvul diyârında
aña müşâbih şahte ve ' ameli taşlar peydâ edüp nerdek nâmına şâtarlar imiş. Tefrîk

(133b)

havâşdan nümâyân olur. Tecribesiniñ tarîki eger nerdek-i hâlişini süde bıraqsalar süd
kesilür ve daği âteş üzerinde bulunup içinde bir nesne tabh olunân çölmek ve tencere
her ne ise temâm kaynarken ol taşdan bir miqdârını altında olan ateşe bıraqsalar bi'l-
haşşâ ol zarf kaynamaz olur ma' a-hazâ altında âteş sönmez ve eger ol taşı tennûrâ
bıraksalar etrafına ta' lik olunan etmekler cümle dökülür ve daği ol taş yanında
bulunan kimesne tennûr olan eve girse zıkr olunduğu üzere etmekler dökülür
demişdir. Şıkkât-i A' câmdan bir kimesne ol huşşûsu müşâhede eyledigini bu faķire
ihbâr eyledi ve eger ol taşı tâze ciger üstüne kosalar cigeri deler. Hâliş olanın
' alâmeti bunlardır dediler, pes ol hâceriñ havâş-ı ' acibesindendir ki ' avratlar
yanlarında götürseler gebe olmazlar. Kezâlik erkek âdemler götürseler evlâdları
olmaz. Eger saħk idüp içseler ' avrat gebe olmaz ve erkek olan evlâd getirmez.
Miqdâr-ı isti' mâli iki arpa miqdârıdır ve bir haşşâ-i ğaribesi daği eger demir zincire
sürseler pâre pâre olur bağı olan kimesne halâş bulur demişler ve meshûku
cerâhatlara ekilse ' ilâc berrüssâ'a olmak üzeredir ammâ Naşîr-i Tûsî Tansûk-
nâmesinde Şeyh Re' isden nakl ettigi üzere havâş-ı mezkûre nerdekiñ kendüsünde
olmak üzeredir ki şeyhiñ nervin haķķında aşâleten risâlesi olmağın Naşîr andan nakl
eder ki ol otun yaprağı evşâf-ı mezkûre üzere olup müste' mal olan anın köküdür ki
ol kökün lu' bbe-i berberiyeye dedikleri otun kökü gibi beyaz olur ve şekilde daği anın
gibidir, lakin cirmde andan büyük olur minvâl-i muħarrer üzere pelenk ol otun
kökünü yir ve toğurmağ zahmetinden kurtulur. Havâş-ı mezkûrede pelengin eklettigi
kök aqvâdır ki ol canavarın tersinde bulunur ol ahvâli bilenler bulurlar, hıfz ederler
zîra yedigi gibi bütün çıkar ekşeriyâ cevfi pelenkde levni hağara yine mübeddel
olmuş bulunur ve ol kökün isti' mâlinde iki arpadan ziyâde câ' iz degildir âdeme

zubûl getirür. Zirâ dişi pelenk ‘illet-i maḥşûşa için ol kökü eklettiği evânda cümle tüyü

(134a)

dökülüp tekrar bakar diyü şeyḥiñ kelâmına ihtitâm verildikten sonra ba‘zılar pelengi katl edüp ol kökü kırnından ihrâc ederler ol kök nâdir’ül-vucûd ve zî-kıymet olmağla erbâb-ı ḥiyel zerâvend-i tavili mum ile perverde eyliyolar. Nerdek nâmına şatarlar ḥâşşasını bilenler aldanmaz demiş.

Ḥaceri’l-ḥımâr

Farîside ḥar-ı mühre dirler. Şekilde mâr-ı mühre gibidir. Rengi beyâz olur. Eger ehil ve eger beyâbânî ba‘zı eşeklerin başlarında et ile deri arasında tekevvin eder bir taşdır tabi‘atı bârid bi’l-ḥâşşa ḥummâ-yı daḳka nâfi‘dir pâdzehre kıyâs ile üç arpadan bir dirheme degin saḥk olup medkûk olan kimesneye içirseler nef‘-i ‘azîmeyi müşâhede olunur ve pâdzehriyeti daḥi envâ‘ sümûma nâfi‘ olmak üzeredir.

Ḥacerü’l-d-dîk

Farîside seng-i ḥoros derler ba‘zı ḥoroslarıñ kânşalarında Türkçe katı ta‘bîr olunan ‘uzûvlarında mütekevvin olur. Ekşeri eṭibbâ levni ağber ve ebyaz olur demişler. Ḥakîm Tifâşî tavuğda daḥi bulunur. Rengi asmân-güne ya‘ni mâi olur. Miḳdârı bakladan küçük şâf ve şeffâf taşdır deyüp ḥavaş-ı ‘adidesini yazmışlar. Ez-cümle her kim götürse şara‘ marâzından emîn olur ve bâha kuvvet verir. Şıbyâna baglasa şara‘dan emân bulduğundan mâ‘-adâ uyğuda ferağdan emîn olur. Eger şuyu bırağup ol şuyu ‘ataş-ı şedîde ya‘ni ziyâde şuşamak ‘ârız olan kimesneye içirseler şusuzluğunu def‘ider demişler.

Ḥacerü’l-ḥattâf

Türkçe kırlanğıç taşı derler kırlanğıç yavrularının cevfinde bulunur. Bi-ḳudretillâhi te‘âlâ ikişer ‘aded kum tekevvin ederler. Renkleri birbirine muḥâlif olur ve mâha ‘âlem-ârâ izdiyâdında tevellüd eder zebh olup ol taşları bulduğda bir yere vaz‘ itmedin tağ öküzü yâḥûd ev buzâğısı derisinden bir pârça posta bend idüp şara‘

mübtelâ olan kimesnenin şâğ bâzûsuna yâhûd boynuna bağlasalar bi iznillâhi te'âlâ ol maraz hâil-i mündefi' olup hâlâş bulur demişler. Hâkîm Tifâşî nakli üzere Aristâtîlis-i İskeñderden

(134b)

bu güne rivâyet eder ki ol şehriyâr-ı dâna kırlangıç yavrularında yâhûd eşyâlarında ikişer taş bulunur. Biri beyâz biri kırmızı olur, gâhî ikisi daği beyâz bulunur. Beyâz olanını maşrû' olan kimesnenin hâlet-i şarda üzerine koysalar hâlâş olup filhâl kalkar ve eger bâzûsuna bağlasalar, bi'l-küllîye ol marazdan emîn olur kırmızı olanı daği getürmek anın gibidir demişler etîbbânîñ burkân taşı dedikleri hâcer daği ba'zı rivâyette kırlangıç yuvasında bulunur. Eger talep edüp bulmazlarsa taşşîliniñ tarikî budur ki kırlangıcıñ yavrusunu za'ferân ıslanmış şuyla yuyalar, kırlangıç hayvânata mufâz olan ilhâmât-ı ilâhî ile anlara burkân marazı işabet etmiş kıyas ile ol taşı ma'deninden bulup getürür. Rengi siyâh olur, ufacık taşlardır. Şişe şu ile sürülse maḥkûku kan gibi kırmızı olur. Ol taşı saḥḥ idüp burkân-ı aşğara müptelâ olan kimesneye içürseler şifâ bulur. Getürmek ile bi'l-haşşa burkân 'illetinden emân bulunur. Ebu'l-Berakât Nisâburî hâcer-i burkânîñ ma'denn-i ma'ruf Sistân ve Zâvilüstân memleketleridir ol diyârlardan getürürler, bir münakkâş tâşdır. Naḥışları kırmızı ve şarı olur ğayet şalâbet üzeredir. Ege kabul etmez. Delinmek lazım gelse elmâs ile delinür. Maḥḥûku zıkr olunduğu gibi kırmızı olur demişler.

Hâcerü'l-hûd

Balık nev'inden ba'zısının başında dimağları yerinde ufacık taşlar tekevvün etmiş bulunur. Rengi beyâz ve şekli müfertîh ya'ni yaşşırak olur. Şalâbetli taşdır Mâ-lâ Yesa' şâhibi tabi'atı hâr u hâd olmağla muḥtedir huşât-ı kilye 'illetinde hâşşa-i 'acibesini yazmışlar ve tecrîbe etmişler saḥḥ olunup saḥy olunsa kilâda olan taşı paralayup çıkarır demiş. İbn-i Baytâr müfredâtında ve fea'lehu 'alâ mâ zikkirratü'l-elâ vâili fi zalike fi'lün kavîyyü'l-cidden.

Hâcerü's-seraṭân

Halk beyninde 'aynü'l-seraṭân nâmıyla mütedâvil olan hurde taşlar beyâz

(135a)

ve ağber görülmüştür. Tâtlı şu yengeçlerinin ve seraţânât-ı baħriniñ başlarında bulunmağ üzere nağl iderler ve ba‘zı kimseler tatlı şu yengeci başından çıkardım deyü ba‘zı ufağ taşlar getirüp ‘ağarlara bey‘ ederler, ammâ mu‘teberâtda ‘aynü’l-seraţân nâmında ħacer bulunmadı. Ekşer-i eţıbbâ ‘aynü’l-seraţân yazup sistân dedikleri devâ murâd etmişlerdir. Nitekim ehâli-yi Endülis erike ‘uyünü’l-bağar demiş ba‘zı diyârda büyük daneli üzüme ‘aynü’l-bağar demişler. Ancak İbn-i Bayţâr merħûm Câmî‘ü’l-müfredâtında seraţân nehri beyânı siyâğında Şerifden nağl idüp “ve inne ‘alleğat ‘aynü’s-seraţân ‘ala men bihi ħumma ğaybin şifâ zalik” didiginden murâd ol ħayvânıñ gözi olduğı müşî‘ rdir lakin taş olduğı meşkûk ħalup ammâ aħcâr-nâmelerde ħacerü’s-seraţân yazulup deryâ yengeçlerinden bir sınıf-ı şafir ve şulbü’l-ħâric murâd olunmuştur. Zâhir a‘zâsı taş ve içerisi laħm ve aħşâr derler “Ebu Berakât Nisâbüri” anın nâfi‘-terîn olan a‘zâsı iki başlarıdır. Ĥâşşiyeti oldur ki bir kimesnenin memesi ağrısa bir miğdâr ol taşdan kendü de getürse şifâ bulur ve göz ‘ilaclarında isti‘ mâl olunur ve maħreğinde leţâfet ziyadedir ħabia‘tı ħâr u yâbisdir demiş. Ammâ eţıbbâ meme ağrısı ħuşûşunda seraţânıñ maħreği ħârunlarıñ memelerinde seraţân dedikleri yaramaz çibân çıkdığda, üzerine emmek ile nef‘ virür dediler ve seraţân yağmağda “İbn-i Bayţâr merħûm” kendi şeyhiniñ ‘amelini nağl itmiştir ki yaz faşında şu‘ arâ-i ‘ubûr dedikleri yıldız toğduğdan soñra güneş esed burcunda olup ve ayın on sekizinci günü mürûrunda ‘amel olunmağ gerekdir. Ol evânda murâd itdigi miğdârı seraţânât aħz idüp bir kırmızı bağır tencereye ħor ve yanup kül olunca altına ateş yağar imiş eţıbbâ ol maħreğiñ fevâid-i ‘azîmesini yazmışlardır. Şeyħ Reîs Müfredât-ı Ķanunda demişlerdir ki kaçan seraţân-ı baħrî denilse ‘ale’l-ıtlâğ bağırda olan seraţân cinsi murad degildir. Belki ħaceriyyü’l-a‘zâ olan sınıfı mağşûd olur anın maħreği cümle maħrûğatdan

(135b)

elţafdır dişlere cilâ verir kelef ve nemeşi giderir. Ķarğaları tecfif eder. Cerebe nâfi‘dir, göz marazlarından dem‘ ayı men‘ eder. Tuz ile zafreye sürülüp ħak olunur

ve daği andan demişler İbn-i Baytâr ve Sâir Kibâr nakl ederler ki Şîn deryâsında bir cins küçük serâţân olur. Deryâdan çıkup havâyâ mülâki olsa, ol an taşallûb ve teħaccûr eder giri şu içine rucû edemez deryâ kenarından devşürüp ol vilâyetden âħar diyârlara götürürler. Serâţân-ı tâmmül hılka bir taşdır ki tabia tı üçüncü derecede bârid ü yâbisdir. Muħrıķ ve ğayrı muħrıķ kühle girer göz marâzlarında menâfi -i adidesi vardır lakin muħrıķı efdâldir ki kâbız ve câlî ve neşâķdır gözün tabâkalarına muşâbe olan ruţubâtı taħfif idüp tabakât ve adalâtına kuvvet verir. Emînü d-devle daği ol taşın muħrıķı eltafdır azîrî dedikleri sürmeye ve tûtîyâ-i Hindîyye idhâl olunur demiş. Meşâhîr-i Ĥuzzâķdan Ĥuneyn Bin İşhâķın Müfredât-ı Câlînûs tercimesinde serâţân-ı baħri tesmiye eylediği ĥayvân fi l-ħaķîķa serâţân olmayup lisân-ı Rûmiyânda sîbyâ dedikleri balıķdır ki ba zı sevâhil-i baħr-i maġrib ahâlisi aña ķannâta derler. Ķâf u meftûħa ve nûn-u müşeddede ile muşahħahadır. Deryâ-yı ķulzüm ve Buħayre-i Taberiyyede çok bulunur, arkasını şadef gibi bir ĥazef ihâta eylemişdir. Cevfnde taş gibi kıatı bulunan ĥarzeye lisânü l-baħr derler. Ol balığın meşvî ve maţbûħı isti mâl olunur. Tıbda müste mal olan anın ĥarkası ve cevfnde bulunan ĥarzesidir. Göz ilaclarında isti mâl olunur ve ol balığın ĥavşalasında mürekkep gibi siyâh ruţûbet bulunur, güyâ anın yaġıdır. Ol ruţûbet şedidü l-ħarâredir dâü s-sa lebde tılâ olunsa kıl bitürü mücerreddir demişler.

Ĥacerü l-erneb

Ebu l-Berâķât Nisâbûrî ol ĥayvânın ba zı a zâsı taş, vesâ ir a zâsı et ve ĥaşivdir demiş. Taş olan başı olduğu muħtâr-ı ekşer-i kibardır etıbbâ sumûm-u ĥayvânı ta dâdında itlâķ üzere ve l-ernebü l-baħrî derler. Şeyħ-i Reîs Ernebü l-baħrî bir küçürek bir

(136a)

ħayvândır. Kızıla mâ il şadef içinde olur, ĥayvân-ı semmiyyedendir. Aķ cigeri ķarħa itmekle öldürür demişler. Ammâ kıatli murâd olunan ĥuşamâyâ ne ġüne virülür taşrîħ etmemişler. Sevķlerinden mefhûm olan tabħ idüp şuyunu içirmek ile te sîr eylesidir Mâlâ Yesa şâħibi ol ĥayvânın cevfnde Türkçe çoġân dedikleri ot

yaprağı gibi yeşil şeyler bulunur semm olan odur demiş. Ekşer aḥcâr-nâmelerde ḥacerü'l-erneb ol ḥayvânîñ başı olduğunu taşrîh birle ḥacerü'l-laḥm ile daḥi tesmiye kılınmıştır zirâ bi'l-ḥâşşa miḳnâtıs ve demiri cezb ettiği gibi ol ḥacer daḥi ḥayvânâtıñ etini çeker demişler Ḥakîm-i Tifâşî ol ḥâşşa bi't-tecribe ma'lûm olmuştur. Eger ol taşu a'zâ-i ḥayvânâtından bir 'uzvuñ üzerine ḳosalar ol maḥalliñ etini kendüsüne çeker ve ḳuru şîşe yapıştığı gibi yapışır. Kesmedikçe ḳopmaz ol yapıştığı yer, cerâḥat peydâ edüp aşla onulmaz. Anıñçün aña ḥacerü'l-laḥm tesmiye olunmuş demiş ve ḥacerü'l-laḥmın ma'denîsi daḥi olduğunu kibâr yazmışlardır. Ol mertebe ki eger azâ-i ḥayvânât-ı zî-ḥayâta mülâkî olsa veḥ-i mezkûr üzere mülâşık olup mecrûḥ ider ve eger tecribe için ölmüş bir ḥayvânîñ bir 'uzvuna ḳosalar ol maḥalde olan eti ḳoparır ve şol mertebe şalâbet verir ki ol et paresi taş gibi saḥḳa ḳâbil olur demişler. El-'ilmü 'indâllâhi teâ'la el ḥâşıl ḳudret-i bâri ile ḥayvânât-ı berrî ve baḥrîde muḥtelifü'l-eşkâl vel elvân-ı gûn-â-gûn taşlar bulunur. Müteḳaddimîn anıñçün muḥtaşar ve mufaşşal aḥcâr-nâmeler te'lîf eylemişlerdir. Bu risâle de anlardan ba'zısı bi'l-münâsebe taḥrîr olundu.

Ḥacerü'l-isfenç

Kibâr-ı eṭıbbâ katlarında ḥacer-i isfenç ya'ni sünger adasında bulunan taşlar daḥi ḥacer-i ḥayvânî 'idâdında ma'dûd olmuştur. Zirâ Şeyḥ Reîs süngerin aşlında zî-rûḥ olduğunu naḳl eyleyüp ancak ḥareket etmediği deryâ dibinde mülâkî olduğu maḥalle mülâşık olmağla müteferrîḳ olamaz demişler. 'Alleme-i Ḳureşî daḥi zî-rûḥ olduğunu taşrîh eyleyüp ṭabia't-ı ûlâda ḥar ve şaniyede yâbisdir demişler ve kendüsünüñ ya'ni süngerin

(136b)

ve ḥavî olduğu aḥcârîñ menâfi'ini yazmışlar ba'zı eṭıbbâ şıḳbeleri küçük olan süngere erkek ve büyük olanına dişi ta'bir eylemiştir. Ol isfenç kendüsü derece-i ûlâda ḥar ve şaniye yâbisdir. Ḥâlî ve ḳaviyyü't-tecffidır ḥuşûşan tazesini ola anda ve jiyânîñ ṭabia'tı ḳaviyye olduğu için ceyyidî olur. Eger ateşe yakup külünü a'zâ-i ḥayvânâtından kesilen yâḥûd yarılan yerlere ekseler ḳanını keser. Ḥuşûsâ zift ile

yanmış ola ve kan tüküren âdamlara içürseler hâlâş bulur ma' -hazâ cevher hâbîs iken tazesinden fitil yapup ağzı kapanan yaralara kosalı damarların ağzını açar kezâlik arasında bulunan taşlarda daği min gayri iħrâkin ol hâşşa muħarrerdir. Zira tabia' tları birdir demişler. Şeyh-i Re'is ol taşlar tabi' atda süngere kayıbdır, harâreti kalîl ve min gayri ishânin ve tecfifin mulatıafdır. Birer mişkâl içirseler kilâ ve meşânede olan taşları pâraler çıkarır. Câlinûs 'uzv-ı ba'id olmakla ol hâceriñ te'siri añâ eriştigin istiba'd edip ancak kilâda tecvîz eylemiş ol huşûşda haķıķat-ı hâl tecrîbe ile ma' lûm olur. El-ilmü 'indâllâhi teâ' la.

Hâtime

Ma'denî ve hayvânî olduklarından ka' ı nazar ba' zı havâşşı müştemil olan hâcerler ve daği bi'l-münâsibe taħrîr ü taşîr olunması iktizâ eden taşlar beyânındadır. Ez-cümle faşl-ı evvelde pâdzehr ile mağşûşe olan aħcârdan kubûrî ve mermerî nâmında iki hâcer zıkr olunmuş idi, onların tarifi taķdîm olundu.

Hâcer-i kubûrî

Levni beyaz ve ağber olur ma'denî mübhem bir taşdır. Naşîrî Tûsî Tansûķ-nâmede taħrîr ettiği üzere ol hâcer kef-i deryâ ya' ni deniz köpüğü dedikleri şey'e benzer ve anın gibi şuya batmaz bir hâcerdir. Ol taşîñ hâşşiyeti yazılı kâğıda sürseler yazısını maħv eder ve demişler ki miķnâtıs demiri çekdiği gibi bu hâcer daği gümüş pâresini çeker ve eger bedende olan kıllar üzerine sürseler kılları kopardır ve eger saħķ idüp dişlere sürseler beyâz eder ve eski yaralara ekseler et bitürüp oñuldur.

Hâcer-i mermerî

Añâ hâcer-i ruħâmî daği derler Ebu'l-Elberakât Nisâbûrî Cevâhir-nâmesinde taħrîr

(137a)

ettikleri üzere bu daği hâcer-i kubûrî gibi beyâz ve yumuşak olur. Ma'deni Ĥorasân vilâyetidir. Andan gûn-â-gûn şeyler düzerler ve cilâ-pezir olmağla ol taşdan düzdükleri şey'ler üzerine dürr-i yektâ şeklinde incüler taşvîr ederler. Seyredenler dürr-i yektâ kıyâs ederler ve anda bir nev' i daği diyâr-ı Şâmda bulunur mülevvendir.

Mermer derler ve bir nev' dağı ağ olur. Hacer-i yeşime benzer bu nev' in ma' deni iki mevzî' dedir. Biri kûh-ı Ğûr ve biri ĥudûd-u Türkistândır. Ol vilâyetlerde andan yüzükler ve kâseler düzerler. Yeşimden düzdükleri gibi farkları bu yeşimden yumuşak olur. Haşşası bir mişkâlini muhkem sağk idüp içirseler, talâk 'illetini dâfi' dir demişler. El-ĥâsıl bu iki nev'-i ĥacer ya' ni ĥubûrî ve mermerî dedikleri taşlar kâbil-i taşvîr olmağla pâdzehr şeklinde şeyler düzerler ve pâdzehr ile mağşûş ederler imiş, nitekim taqrîr olundu.

Hacer-i nilüfer

Naşîr-i Tûsî ve Ebul Beraĥât Nisâbûrî taqrîrleri üzere ol taş, deryâyı muĥîde olup gündüz deryânın dibine iner ve gece yüzüne çıkar imiş. Yaĥtemil ki ĥacer-i ĥayvânî cümlesinden ol kitâb-ı aĥcârda Aristadan menkûldur ki ol taşdan bir dirhem ve bir dânk vezninde olan ĥaceri bir atın gerdanına bağlasalar, ol feres kişnemez olur. Ol taş İskender-i Rûmî peydâ eylemiş. Her bâr düşmen üzerine çapûp şebi-ĥûn etmek murâd etseler, ol taşları anların gerdanlarına bağlarlar. Birisinden şît u şadâ şadır olmaz ve düşmene 'ale'l-ġafle mülâki olup zafer-yâb olurlar imiş. El ĥudretullâhi teâ' la.

Hacer-i müte'âl

Bu dağı filan mezbûrân taqrîrleri deryâ-yi maġrîbde ĥâsıl olup ġavta-i deryâ anları kenara atar imiş. Miĥdârı ĥâtunların iplik egirdikleri âlete dağdıkları ağırşak şeklinde ve rengi şufrete mâil beyâz olur. Haşşası anda nev' an tefrîĥ olmağla mea' cîn-i müferriĥaya ĥorlar ve bir dânk miĥdârı sağk olunup 'illet-i meşâne şâhibine içürseler şifâ bulur ve dağı göz edviyelerindedir. Küĥl idüp göze çekseler

(137b)

cilâ verüp nûr-ı başarı ziyâde eder gözün siyâhında 'arız olan âġı giderir.

Hacerü'l-ĥalk

Bu taşın evşâf ve ĥavâşında Naşîr-i Tûsi ile Ebû'l-Berakât Nisâbûrî müttefiklerdir. Dirler ki Baĥtîşu' ismiyle şöhret şî'âr olan taĥibi'n elinde bir taş görülmüşdür ki anı

bir hoşkaya koyup mühür ile hıfz iderdi ve kendisi hülafa-i ‘Abbâsîyeden mütevekkil ‘alellâh hizmetinde muqayyed olmağın ârzu ettiği diyâra sefer etmek mümkün değil idi. Bir gün aña suâl idüp bu hoşkâda hıfzını ihtimâm eylediğın taş ne resme hacerdir ve ne güne hâşşası vardır ki anın hıfzına bir sa‘y idersin dediler. Cevâbında “Eger hâlîfe beni diyâr-ı Rûma göndermege zâmin olursa ben daği bu taşın hâşşasını söylerin.” dedi. Mütevekkil hâlîfe ol mükâlemeyi işitdikde aña izin virdigimden mâ-‘adâ levâzımını daği ‘itâ eyleyüp yanına mu‘temed âdamlar ta‘yin edeyim ki istediği memlekete işâl etsinler diyü yemin eyledi. Bahtışû‘-ı kelâm-ı şıdık-encâm hâlîfeye ‘itimâd eyleyüp ol haceri huzur-ı hümâyunlarına ‘arz eyledi ve dedi ki :”Pâdişahım bu bir taşdır ki a‘zâda olan kılları min gayr-i zahmetin koparır, ot urmağa ve tıraş itmeye ve yolmaya hacet kımaz.” Hâlîfe ta‘accüb edüp tecribe için hademesinden bir bâzûsı kıllı âdamın bâzûsuna sürdüler her maħalle ki tokundu, kıllı döküldü. Mütevekkil ol haletden mesrûr olup Bahtışû‘-ı dil-hâhı üzere revâne eyledi. Ol daği maqşûd olan maħalle vâşıl olup rifeğâsı ric‘at murâd etdiklerinde dedi ki :”Çünkü hâlîfe va‘d-i kerîmine vefâ eyleyüp beni merâmıma nâil eyledi baña. Baña daği vâcib oldu ki vefâdârlık merâsımı edâ eyleyim. İmdi hâlîfenin meclis-i hümâyûnı ile müşerref olduğumuzda ‘ilâm idesiz ki her sene tamamında ol taş taze boğazlanmış g keçi kına bırağsunlar hâşşası zail olmayup kuvveti ziyâde ola.” dedi. Ol kimesneler geldikde hâlîfeye bu tavşiyeyi naql ettiler. Hâlîfe daği sene tamamında bir keçi zeh ittürüp ol taş anın ışcağ kına bırağdırdı ba‘dehu ziyâde kuvvet buldu.

(138a)

Hâtırasıyla anı kıllı koparmakda imtiħân eylediler. Fi‘l ü hâşiyeti bi‘l-küllîye zâil olmuş buldular ve tabi‘at-ı ulâsına ‘avdet için çok tedbîrler eylediler. Fâide-mend olmadı. Cevâhir-nâmelerde hacir-i mıknâtîs münâsebeti ile mıknâtîsu’s-şâr ta‘bîr ettikleri taş hacir-i halk olmak zann olunmuş idi. Lakin keçi kına envâ‘ı mıknâtîsın muşlihâtından olduğu muqarrer olmağla Bahtışû‘ hikâyeti vâki‘ olduğu şüretde hacir-i halk-ı mıknâtîsu’s-şiarın gayrı olmuş olur.

Hacerü'l-‘uqâb

Bu taş esmâ-i ‘adîde ile mevsûmdur evvelinde nûn ile hâcerü'n-nesr ve ya ile hâcerü'l-yüsr imlâ olunur ve hâcerü'l-uqâb ve hâcerü'l-beht ve hâcerü'l-vûlâde dirler ehâli-yi Mısır hâcerü'l-mâsike ıtlâk iderler Türkçe tavşancıl taşı ve kerkes taşı dirler. Lisân-ı Yunanda ana taytıs dirler. Tefsîri toğurmağı asân idici demek imiş. Zirâ ol taşın hâşşası hîn-i velâdetde hatûnların şol uyluguna bağlasalar toğurmağda zahmet çekmemek üzeredir. Anıñçün evvelinde ya ile hâcerü'l-yüsr demişler. Aşlında ol taş kerkes kuşu münâsebeti ile müttâlîc olmuşlar ve anıñ yuvasında bulmuşlar. Meger ol hayvânın dişisi yumurtlamağda zahmet çeker imiş, erkegi ilhâm-i Rabbânî ile ol taş bulur yuvasına getirir dişisinin altına komağ ile yumurtlaması asân olur imiş anıñçün hâceri'n-nesr demişler ol minvâl üzere tavşancıl yuvasında dağı bulunur imiş. Vech-i tesmîyeleri odur dediler ol hâcer fındık miqdârında bir boz taşdır. Eger elde oynatsalar içinde bir taş dağı olmak üzeredir, şadâsı işitilir. Lakin kırsalar bir şey çıkmaz. Ol hâlet anda bir hâşşadır ama Muhammed İbn-i Zekeriyâ-i Râzî ol taş kırıldığda içinde fındık içi gibi biti bulunur, demişler. Ba‘zılar hâcerü'l-‘uqâb taş degildir belki Hind cevizi ağacı gibi bir ağacın yemişidir. Taş gibi pek olur içinde bulunan bitidir, demişler. Nâmık‘ul-hurûf Faķîr :” Ol taş gördüm ve taħrîr olunduğı evşâfda buldum. Zamân-ı cihâd-iķtirân sulţân Muhammed Hân Ğâzide enârâllâhû bürhânehû Çehrin seferi münasebetiyle Silistre nâm beldeye varılacağı

(138b)

maħalle ol evâlde re‘isetü'l-hâşikiyân ve hâliyâ ümmü'l-mü‘minin maķamında olan dürretü't-tâc Selâttin-i cihân vâlîde sulţân halledallâhû devle't-tühâ ilâ inķirâz-zamân hazretleriniñ mizâc-ı sa‘adet imtizâçları münharîf olup ‘azîm iztırâp çekmek ile üstâdını Hayâtizâde merhûm pâdişâh-ı mağfûra sevķ idüp ol tarîķ ile taħşîl olmuş idi. Gördük serçe yumurtası miqdârına mâilîge mâ‘il ağber ve tâmmü'l-istirâre degil idi. Hareket ettirdik. Nefsü'l-emr içinde bir şey oynar işitdik, ammâ kırmağ mümkün olmamağla haķikat-i hâlde biti var mı yoğ mu bilinmedi.” Ğâfikî nâm tâbib-i Lebîb:” Ol taş dört nev‘dir. Yemenî, Kıbrısî ve Anţâķî olur ve Levniye

dedikleri vilâyetden daği gelir. Cümlesinin heybetleri birbirine yakındır ve içlerinde bir taş daği bulunur.” demiş. Şeyhü’l-küll Kânûnunda bu vecihle ta‘bîr eder. Ektemeketi’l-mâhiyyeti deva-u Hindüye yefa‘lü fi‘lü’l-fâ inyâ yuṭla bihi li-teşa‘ade’l-Buḥâri fe yemnu‘ş-şa‘. Ya‘ni şu ile saḥḳ olunup a‘zâsından başına buḥâr şu‘ud etmek ile maşru‘ olan adamın kanğı ‘uzvundan buḥâr kalkarsa ol ‘uzûvda tılâ olursa buḥârı men‘ etmekle ol marâzdan ḥalâş olur, demişler. Şeyhiñ ğayr-ı eṭibbâ fâvâniyâ getirildiği gibi maşru‘ olan adam ol taşı götürse şara‘dan ḥalâş olur demişler. Götürmek, pâzûsuna bağlamak ve gerdânına aşmak ile olur. Ma‘rûfdur ve daği ol taşın ḥaşşasından bir kimesne muḥâşama maḥallinde anı elinde tutsa, ḥaşmına ğâlip olur ve eger meyve ağacına aşalar meyvesi dökülmez ve eger bir post parçasına şarup kırmızı iplik ile ḥâmil ḥatûnlar götürseler düşler düşürmektir emîn olurlar. Ba‘zılar zekiyyü’r-râhiyâ olan kuzu derisine bağlamak lazımdır ma‘a-hazâ ṭoğurmak ‘alâmetleri zuhûra geldikde şol uyluğuna yâḥûd kâsığına bağlasalar asân vecihle ṭoğururlar. Lakin ṭoğurdukları an çözmek lazımdır. Eger bağlı kalsa oğlan yatağını çıkarmakdan

(139a)

korçulur, demişler. Sâir ḥayvânâtın daği asânlık ile ṭoğurmaları için ard ayaklarından şol ayaklarına bağlarlar ve daği ol taşın ḥavâşındandır ṭoğurmayan ḥatûnlar birini saḥḳ idüp ‘avrat südiyle mezc etseler ve bir parça koyun yünü ile götürseler biznillâhi te‘âla gebe olur.

Ḥacerü’l-yüsr

Yâ-i muahḥîde ile telaffûz olunur bir müdevver incü gibi beyaz taştır. Ḥicâz deñizinde, Cidde semtlerinde bulunur. Ḥâşşası şurben ve ta‘liḳen kalbe kuvvet verir ve ḥarîcden meşâne üzerine ta‘liḳ olursa sidigi tütulan âdemleriñ bevlini idrâr eyler ve bir danḳ miḳdârını saḥḳ idüp içseler bevli idrâr ettiginden mâ-‘adâ bögrekde ve meşânede olan taşları pâreler ve iḥrâc eder. Mâlâ Yesa‘ şâhibi ol taşın bir bir sınıfı Cidde deñizinde büyük sayıflarda bulunur ol şadef at tırnağı gibi müdevver olmağla ḥâfirdirler anda bulunan taş tıbben müste‘mel degildir, demiş .

Ḥacerü'l-kamer

Buzâkû'l-kamer daḥi derler bir nev' ak ve şeffâf ve berrâk dır. 'Arabistanda ve Mağrîb diyârlarında bulunur. Vezni hafîfdir. Mâh-ı 'alem-ârâ izdiyâdında peydâ olur. Ba'zı eṭibbâ ol ḥaceriñ maddesi semâdan nâzil olur, taldır; ol tal taşlar üzerine yağmak ile müştemi' ve müteḥaccîr olur. İbtidâ rengi ağber olup izdiyâd-ı kamerde şu'a' ı mâh-ı 'âlem-ârâ ile beyazlık hâşıl eder, dediler. Ol ḥacer-i şerîfiñ hâşşası eger mercimek miqdârı saḥḥ olunup şarra' müptelâ olan kimesneye içirseler şarri' bi'l-külliyе zâil olur. Getirmek ile daḥi marâz-ı mezkûrdan ḥalâş bulunur. Şaḥîḥü'l-mizâc âdemler götürseler bi' inâyetillâhi te'âla ifâkat ve belâyâdan emîn olurlar ve eger yemiş vermeyen eşcâra avîḥte etseler meyvedâr olur. Eger 'akîme ḥâtûnlar götürseler gebe olurlar ve bu ḥavâşşı 'acibesî yazılmağla taḥririne taşaddî olundu. Şeyḥ Dâvudü'l-ḥacerü'l-kamerî ḥacer-i kubûrîde yazıldığı üzere ḥacerü'l-nukre ya'ni gümüş çiçeği taşı olmak üzere taḥrîr eyleyüp ṭabia' tı şâniyede bârîd yâḥûd mu' tedil-i ûlâda yâbisdir. Beyaz bez parçasına şarup götürseler menâşib-ı 'alîye ve ḥalk beyninde iḳbâl

(139b)

irâş eyler ve ḥavf u ḥaşyeti giderir, demişdir. El-'ilmü 'indâllâhi teâ'la.

Ḥacerü's-sufr

Ḥuzzâk-ı meğaribeden Ebu Alâ' İbn-i Zühür Mücerrebâtü'l-Ḥükkâm nâm te'lîfînde bir kırmızı taşdır. Keşîf ve şufrete mâ'ildir. Anda kibriyyet-i aḥmeriyyet vardır. Eger gümüşü eridip potada iken içine bu taşdan meshûken bir miqdâr gubâr bıraḥsalar ḥâlîş altun rengini verir. Eger bir arpa âğrı meshûkundan divâne olan kimseleriñ burunlarına üfürseler bi-iznillâh ḥalâş olurlar demiş.

Ḥacerü'n-nevm

Naşurî Ṭusî Tansûk-nâmede rengi kırmızı bir dıraḥşân taşdır, gecelerde ateş gibi şu'le verir. Derler ki eger andan bir dirhem miqdârını bir kimesneniñ boynuna

bağlasalar yâhûd yaşadığını altına kosalara ol kimseyi nevm-i garîk aHz idüp ol taşu boynundan çözüp yâhûd yaşadığı altundan kaldırmadıkca uyanmaz.

Hacerü'l-yakaza

Fâzıl-ı Mezbûr taqrîri üzere hâki reng-i siyâha mâ'il ve kûrşûn gibi şakîl ve satıı gayet dürüş bir taşdır. Her kim ol taşdan on dirhem miqdârını kendüde getürse çata' uykusunu gelmez ve uykusuzluğdan aña elem vermez ve eger sekiz habbe miqdârını saħk idüp el' iyâzü billâ te' âla ' illet-i cüzzâma müptelâ olanlara içürseler şifâ bulur. Eger ol taş ele girse ' acîp cevherdir, demişler.

Hacerü'l-kühî

Lisân-ı ' Arabîde işmirdir. Türkçe sürme taşı derler siyâh olur. Eyüsi İsfahânî olandır ve İsfahânînin daği iyisi berrâk olup ecnebî hâcer ile amîhte olmayandır. Ol taşı hayvânâtdan öküzün taze iç yağı ile cerb idüp yakarlar. Ba' dehu saħk ve ğubâr idüp sürme ederler ve şiyâfâta ve ekhâle katarlar. Tabia' tı derece-i ûlâda şouk ve şaniyede kurudur. Kâbz-u tecfifi vardır. Yalnız göze çekseler nûr-ı başara kuvvet verir. Tecfifi sebebi ile gözde olan ruḡbet-i fazliyeyi giderip şihhatini hıfz eyler ve pîrlük sebebiyle za'af ' arız olan kimesnelere müdâvemet etseler gözlerinin nûruna kuvvet verir. Lakin sürme çekinmek mu' tâdı olmayan kimesnelere ibtidâen remed irâş eyler ya' ni göz ağrısı getirir evvel tenkiye-i

(140a)

dimâğ edüp andan sonra müdâvemet etmek gerekdir, dediler. Hâzreti hayru'l-beşer ve ol mükeħħal çeşm-i mâzağal başara sallallahu tea' lâ ' aleyhi ' alâ âlihi ve aşhabihî vessellem mervidir inne hayre ekhâllikümü'l-işmir yeclü'l-başari ve yümbitü's-şâ' r. Ya' ni siziñ sürmeleriñiziñ ziyâde hayırlısı işmirdir. Göze cilâ verüp nûr-ı başari ziyâde eder ve kirpik kıllarını bitirür. Eger ol taşı saħk idüp melhemlere kosalara eski yaraları oñuldur ve nâşûrını giderir cerâhetleri oñuldur lakin cerâhet yerinde siyâh işri bağı kalur ve daği meshûkını burnı kanayan âdamlarıñ burnuna üfürseler eger ol kan dimâğ perdelerinden gelürse kaç' eder ve baş ağrısını daği göze çekmek ile def' eder. Eger baş bütün ağrırsa iki göze daği çekeler ve eger yarım ağrırsa kanğı

tarafda ise ol tarafda olan göze çekeler ve bu esir kanı ve hayız kanı diñmese erkekler şâf idüp ve hâtûnlar ferezce ile getirselor kanlarını keser zekerde olan cerâhetlere dañi ekseler oñuldur.

Hacer-i tûtiyâ

Tûtiyânîñ envâ'ı çokdur. Şinâ'î olur, ma'denî olur. Şinâ'î olan tütündür. Bakır toprâgını eritdikleri ocaqlarda terâküm eder ve gahi iklîmiyâ dedikleri şey'den taş'îd ederler. Hûb tûtiyâ olur ve hâcer-i tûtiyâdan ve ğayriden dañi taş'îd olunur ve altundan ve gümüşden ve kuruşundan dañi 'imâl olunur. Hatta 'amelî tûtiyâdan raşası olan maqbûldür amma bizim bu maħalde maşşûdumuz ma'denî olan hâcerisidir ki elvânı çokdur beyâz ve yeşil ve sarı ve humrete mâ'il olur. İyisi beyâz olanı ve sarı olup Kirmân diyârında bulunanıdır. Bir şınfı dañi diyâr-ı 'Arabdan bâdiyede Kandar dedikleri vadide, kum arasında bulunur. Rengi yeşil ve şeffâf olur ve bir şınfı dañi Hindîdir deryâ-yı Hind kenârında bulunur ki ğavtâ-i âb anı kenara atar. Bi-eyy-i ma'denin-kân tabi'atı ikinci derecede bârid ü yâbisdir. Ba'zılar derece-i ûlâda bâriddir demişler. Göz 'ilâclarında bi'l-haşşa yedi tûlası vardır. Hazâkati olan keħaller göz edviyelerinde kullanurlar, nûr-ı başarı ziyâde eder ve şihħatini hıfz eder ba'de'l-ğusul isti' mal olmak gerekdir.

(140b)

Ġaslının tarîki tûtiyâ taşını muħkem saħk idüp bir şık bezden torebayı çalkarlar rakîk olanı şu ile çıkup altında olan zarfa dökülür. Kumu ve çirki torebada kalur o şuyu tekrar bir âħar kiseye koyup ke'l-evvel 'amel ederler, altında olan zarfa çıkan şuyu terk ederler. Tâ ki tûtiyâyı hâliş dibine çöker şuyunu süzüp ve kendüsini kurudup hıfz ederler ve tûtiyânîñ cümle eşnâfi beden-i insânda olan terin koħusunu güzel eder. Bâ-huşuş semen sebebi ile koħtuĝu ve ğayri a'zâsınîñ deri koħan kimesneler tûtiyâyı saħk idüp gül şuyu ile sürünseler bed râhiyâyı giderir ve tûtiyâyı maĝsûlu zeker ve maħa'dda olan yaralara ekseler oñuldur. Naşûrî Tusî Tansûk-nâmede erbâb-ı kimyâya imdâd edüp eger hâcer-i tûtiyâdan bir pâresi aħz olunup mûyzeç dedikleri ħubûbuñ bir dânesi ile saħk olursa ve nerm âteşde biryân olsa ammâ yanmasa,

ba‘ dehu bir miqdâr potada erimiş bakırın üzerine ol meshûkı dökseler ve potanın ağzını örtsele bakırın rengini tağyîr eyleyüp zer-i hâlişâ döndürür, demiş.

Dehneç

‘ Amme meyânında göz müdâvâmatından olmağ üzere şöhret şi‘ ar olmağla irâd olundu, levni yeşil ve şeffâf olur. Anda zengârit vardır üzerinde siyâh ve dağikî hağlar olup ve ba‘ zısında kırmızı hağlar bulunur ba‘ zılar Türkistân diyârında yâğut-u ağmer renginde daği dühne tekevvin eder, dediler. Ammâ ekşeriyâ sebz-i siri ya‘ ni şarımşak yaprağı renginde yeşil bulunan lisân-ı etîbbâda sebz-i reyhânî ve sebz-i siyâh-fâm ve sebz-i sefid-fâm ve sebz-i zümürîdi ta‘ bir ederler. Evşâf ve şeffâf olan dühniye şîrin ya‘ ni tatlı dehneç derler ve kudûret-pezir olunur. Dühne-i telğ ya‘ ni acı derler ve ol taşın çarevet ve şaffet ve tîre ve kudûret üzere görünmesinde hevânın medhâli vardır herbâr hevâ şâf olsa ol taş şâf ve şeffâf görünür. ‘ Aksinde mütekeddir olur demişler ve meşhûr olan me‘ dini beş mevzî‘ dir. Türkistânda Efrâsyâb binâ eylediği şehir kurumunda

(141a)

ve Kirmân nevâhisinde ve ‘ Arabistândan Benî-Selîm mağarasında ve diyâr-ı Mışırdan hışın gerekdir ve Kûhistân-ı ğarbi-i Frenkde bulunur. Efrenc andan çadehler düzerler ve bıçak ve haçer çabzaları ve kemerler yaparlar, ol vilâyetlerde kıymeti yokdur. Hâkîm-i Tifâşî memâlik-i Hindde ve arz-ı Habeşde ve diyâr-ı Nobede daği bulunur. Ma‘ deninde iken yumuşağdır. İhrâç olunduğda bekleşür. Hindîler anı tûtiyâ nev‘ inden zu‘ um ederler, demiş. Çangı vilâyette olursa olsun bakır yâğud altun ma‘ deni olan yerlerde bulunmağ üzeredir ki bileği taşına sürseler mağkûkı bakır gibi çıkar Aristo dehneç-i bakırın buğârından mütekevvin olur rengi yeşil olduğunun ‘ illet-i bakırın buğârı humrete mâil iken, şiddet-i tekâsüfden nâşi sevâd iktizâ eder. Humret ile sevâdın izdivâcından hudret hâşil olur, demişler. Tabia‘ tı mu‘ tedildir diyenler tağtie olunmuşdur. Sıçât-ı etîbbâ dördüncü derecede hâr olduğuna zâhib olup meshûkı ‘ ağreb lez‘ ine nâfi‘ olduğü ve kendi semm-i çâtil

olduğu ile istidlâl etmişlerdir. Zirâ bi'l-hâşşa semd-i lakin mesmûme içirseler şifâ verir dediler. Miqdâr-ı isti' mâli nezâirine kıyâs ile iki arpa miqdârıdır ve varağı bi'l-hâşşa göz mua' recesinden olmağla ekhâlde isti' mâl olunur ve dühne delinmedik incü ve tûtüyâ-ı Hindî 'ale's-seviye aHz u saħk olunup göze çekseler nûrunu arturur ve aq düşen gözün aqını izâle eder. Eger dühneyi saħk edüp sirke ile temregüye tılâ etseler giderir ve kel başa dađi tılâ olursa izâle eder. Hâkîm Tifâşî dühne-i meshukâ bir miqdâr misk izâfe eyleyüp mertubu'l-mizâce 'asel ve maħrûru'l-mizâce 'avrat südi ile su' uť etseler şar' marazını üç defâda izâle eder, demiş. Zeyit yağı ve dühneniñ tarâvetini arturur ve dühne altunuñ muşlığı olmağ üzeredir ve ma' deniyâttan dühne zühreye mensûbdur.

Hacer-i ıalk

Naşûrî Tûsî ıalkıñ envâ' ı olur. Bir nev' i ma' denîdir. Âteş ânı teklîs eder ve nev' i âhârı mücerredir beyâz ve şeffâf olur, incüye müşâbihdir.

(141b)

İncü gibi kat kat tekevvün eder. Ehl-i kimyâ aña kevkübü'l-arz derler 'ırqu'l-'arus daği denilmiştir ve erbâb-ı şanâ' at andan 'ameli incüler düzerler. Şol mertebe ki mürvârîd mevzu' u mudur yoksa maşnu' mudur herkes fark idemezler sonra. Şuya bırağalar, haliş incü ise dibe batar; ıalk ise habâb gibi üzerinde tırur. Hâkîm Tifâşî ıalk hevâdan şebnem gibi nâzil olup yerde teħaccür eder ve tedricle nâzil olmağla birbiri üzerine tabaqa tabaqa tekevvün eder. Aşıl maddesi ruḡbet-i ġalîze-i mâiyyedir ki eczâ-i arzîyye aña ġâlib olmağla eczâsınıñ birbirine tedâhül ve ittişâli müştet ve müstaħkem olmuştur. Añınçün ol hâcer haven ve ahen ile saħk kabûl etmez vesâ'ir ecsâd-ı zâiyye gibi dehâneti olmayup ve aşlı mâî olmamağla yubûseti daği kavîyye olmadığı ecilden aña âteş daği te'sîr etmez. Tabia' tı derece-i ûlâda bârid ü yâbisdir. Ba' zılar yubûseti derece-i şaniyededir, demişler. Ma' denî olan ıalk cezîre-i Kıbrısdâ olur. Zümürüd ma' denlerinde ve ġayri me' adinde daği bulunur. Ğayet aq ve berrâk olmağla andan hammamlara camlar ederler imiş. Ammâ muḡlaq ıalk iki dürlüdür, zehebî ve fıddî ta' bîr olunur. Fıddîsi beyâz ve şâf ve zehebîsi

şufrete mâ'ildir ve iyisi zehebî olandır. El-hâşıl ıalk bir hâcer-i metindir ki bir vecihle dağ u sağık ve harık u teklis kabûl etmez. Hatta erbâb-ı kimyâ lisânlarında Huzî'l-furâde ve't-ıalkâ ve şey'en yüşbihü'l-berkâ izâ ahsenetü sağıkân mülketü'l-garbi ve's-şerkâ nazmı ile şöhret-i şî'ar olan ma'na anıñ hall olunması müşkil olduğunu mübeyyindir ,ammâ Tifâşî vesâ'ir mutemedân ıalkıñ hallini âsân vecihle beyân etmişler. Şeyh Re'isin dağı anı âteş yakmaz illâ hîle ile yağar mükelles olanı 'amelde aqvâ ve eltafdır dedigi şan'at ile harık u hal kabûl ettiğini muşarrahdır. Pes ne miğdâr hall olunmağ murâd olunur ise ağız olunup bir haşin bezden kiseye koyalar. Bir miğdâr ufağ kum dağı zam ideler ve ol kiseyi yağıla yâhûd kol tağ olunmuş ısıcağ şu içine bırağalar. Ba' dehu el ile âheste âheste ovalar münhâl olup

(142a)

şire gibi bezden süzülür buğdây unu gibi dibine çöker. Kurudup vakt-i hâcetde isti'mâl ederler. Ba' zılar ol kise kıldan örülmüş olsa halli dağı âsân olur ve anıñla hall olunan ıalk ğariğon gibi olur, demişler. Ba' zılar kişnic şuyu ile dağı hall olunur deyüp Şeyh Re'is mâ-i maţbuñuñ ğayri bir kaç kıt'a buz parçası ile bir beze koyup ovmağ ile tağlîp olunduğunu dağı göstermiş ammâ teklis olunması hîlesini yazmışlar ammâ mağlûlen isti'mâlinde mezkûr olan havâşındandır ki ol mağlûle ba'zı eczâ zam edüp ebdân-ı insân ve ecsân-i hayvân vesâ'ir eşyâya tılâ olursa âteş te'sir eylemez demişler. Ez-cümle Ebû'l-'Alâ bin E'z-zühr Kitâb-ı Havâşda yazdığı üzere ıalk-ı mağlûl bir miğdâr zırnıñ-ı ağımer meshûğ ile mezc olunup hayy-ı 'âlem dedikleri ot ki Türkçe kaya kurugudur. Anıñ şıkılmış şuyu ve şığır ödü ile halğ edüp bir kimesne bedenine sürse añâ âteş zarar etmez şol mertebe ki eger meşe közünü elinde tutsa kağaç eşer eylemez ve yalnız ıalk-ı mağlûl tılâ olursa dağı âteş te'sir eylemez, dediler. Dağı ıalkıñ mağlûlünü zekerde ve hâyada, kasıkda ve memelerde ve kulağ ardında zuhûr eden şişlere ibtidâsında tılâ eyleseler giderir ve kabîz ve hâbisü'd-dem olmağla yarım mişğâlini lisânü'l-cemel ya'ni Türkçe siñirli yaprağ 'üşâresi ile kan tüküren kimesneler içseler şifâ verir ve zuseñaryâ dedikleri ishâli devâsir kanını ve rağimden nerf eden kanı sağıyen ve tılâ'en keser ve bögreklerde meşânede olan taşları pâreler ve çıkarır lakin tağa zarar eder muşlihi küşeyrâdır,

demişler. Ammâ Şeyh-i Re'is nakli üzere ıtağın içmesinde hatıtar-ı 'azîm vardır. Zîrâ mi' deniñ sağıında haml ta' bir olunan hadları arasında yapışmak ile zarar verir şavâb olan taşradan tılâ ile isti' mâl olunmağıdır.

Hacerü'n-nâr

Hacerü'z-zend dağı derler. Türkçe çakmak taşı dedikleridir. Ol taşıñ enva' ve eşnâfi 'ammeniñ ma' lûmlarıdır, ammâ havâşş-ı nâfi' ası meçhûle olmağıla bu risâle-i nâfi' ada derc olundu .

(142b)

Ekşer atıbbâ tabi' atı bârid u yâbis ve şedidü'l-yubûseddir, dediler. Ba' zılar har u yâbisdir, demişler. Aristodan menkûldür, hâmil olan hâtûnlar va' ı hâmil mahâllinde bir kıt' asını bir parça bez ile uyluklarına bağlasalar bi-iznillâh âsân vecihle toğururlar. Ba' del-velâda çözmek lazımdır, demişler ve eger sağı ve gubâr idüp hanâzır dedikleri yaramaz karğaya ekseler cerâhatini pâk edüp hâliş et bitürür kezâlik 'asirü'z-zevâl olan eski yaralarda dağı isti' mâl bi'r-i tâm hâşıl eder.

Hacerrü'z-zeyt

Hacer-i qarâmî dağı derler. Ma' deni ma' lûm degil bir nev' i siyâh taşıdır. Aña ateş işâbet eylese yanup firûzân olur. Her bâr üzerine şu dökseler dağı 'alevlenür. Zeyt yağı seperler bi'l-külliyeye söner sübhânehu men hâlağa'l-'acaib-i külleha haşşası her ne mahâlde yaqsalar tütününden hayvânât-ı muzıra qarâr etmek üzeredür.

Hacerü'l-mıknâtıs

Bu ism ile müsemmâ olan taş halk beyninde ancak demürü çekmek ile meşhûr ve müte' arefdir. Havâşşı ahvâlinde yazıldığı üzere isti' mâline teqayyüd etmiş tabib görülmedi. Fağır dağı gâfil idim ancak bu risâle tağriri münâsebeti ile vâkıf oldum. Ba' zı havâşşından gâflet olunmak revâ degildir nitekim zıkr olunur. Ebû'l-Berekât Nisâbü'rî mıknâtıs gayn ile lisân-ı Rûmîdir, kâf ile dağı telaffuz olunur. Aşında ol lisânda ism-i cins meşâbesinde olup her taş ki bir şey' cezb ider aña mıknâtıs derler imiş ammâ şonradan her neyi cezb ile meşhûr ise aña izâfet olup demüri cezb iden

hacere mıknâtı̄s-1 âhen ve altunu cezb idene mıknâtı̄s-1 zer dediler. Pes kütüb-ü havâşda zıkr olunduğı üzere eşnâfi çokdur ammâ meşhûr ve müte^ç âref olanı dördür mıknâtı̄s-1 âhen ve mıknâtı̄s-1 zer ve mıknâtı̄s-1 fidđâ ve mıknâtı̄s-1 raşâsdır ki her biri eşyâ³-i mezkûreyi maşşûsen cezb iderler mıknâtı̄s-1 âhen demiri ne mertebe cezb ettiği cümleñiñ ma^ç lûmudur. Rengi muhtelif olur, iyisi kırmızıya

(143a)

mâ³il siyâh olandır yâhûd ağber olandır ve demiri çekmekte dağı muhteliflerdir kimisi kavî ve ba^ç zısı za^ç if olur eger mıknâtı̄s-1 âhen üç tutam âdamlarıñ ağızları yarı ile aşılısalar yâhûd şoğan veya sarımsak sürseler kuvveti zail olup cezb-i âhen eylemez eger zeyt yağı ve sarımsak sürseler demür andan kaçır demişler velakin mu^ç alece-i mezkûre ile ^ç ameli bâtın olan mıknâtı̄s yaykayup sirkeye veyâhûd koyun ya keçi kanına ısıcağ iken bıraksalar üç gün bu minvâl üzere tekrâr eyleseler yine kuvveti ^ç avdet etmek üzeredir. Mıknâtı̄s renginde bir nev^ç taş dağı vardır, demür andan kaçır demişler ve mıknâtı̄s-1 zehebiñ rengi ğubrete mâ³il şarı olur altunu çekmekte yedi tûlâsı vardır. Üç endâze mesâfeden altunu kendüye cezb ider, demürü dağı cezb eder demişler ve mıknâtı̄s-1 fidđânıñ rengi ğubrete mâ³il beyaz ve vezni hafif olur. Zebedü'l-bağır gibi şuya batmaz, andan bir vuğıyye taş beş vuğıyye ğümüşü beş arşûn mesâfeden cezb ider. Eger ğümüş bir mağalle mıhlanmış olsa dağı kıparır, hiçbir nev^ç mıknâtı̄s kuvvetde aña mu^ç adil olmaz. Ba^ç zılar hacir-i kıbûr mıknâtı̄s-1 nuğredir, demişler. Ol hacir zıkr olundu ve mıknâtı̄s-1 raşâs kıaşabî gibi bed kıoğır ve kıalâyı çeker bir taşdır, dediler. Lakin mıknâtı̄s-1 âhenden mâ^ç-adâsı kem-yâb olmağla fi-zemâninâ görölmedi ancak görüldüğü evanda mevcûd olmak lazım gelmediği ecilden ^ç umûm fâide için tağrîr olundu. Pes zamanımızda ma^ç rûf olan mıknâtı̄s-1 hadîdiñ ba^ç zı ağvâlidir ki zıkr olunur. Câlinûs ıtlağ üzere tağı^ç at-ı mıknâtı̄s hâr u yâbisdir, demiş. Aristodan nağl ittiği üzere demür ile ğâyet ittihâdı olmağın tağı^ç atı anıñ gibidir ammâ muğriğ olsa tağı^ç atı ve aşârı şâzenc aşârı gibidir , demiş. Kıbâr-ı etıbbânıñ şâzenc iki şınıfdır ma^ç denî ve maşnû^ç olur, maşnû^ç olan mıknâtı̄sıñ muğriğidir dedikleri ol kıavle münâsîbdir. Havâşş-ı

(143b)

mıknâtıs bir kimseyi katl için demür bürâdesi yedirmiş olsalar ba'zılar habiṣ hadid ta'bir etmişler. Her kaṅıṣı olursa olsun beṣ dirhem miqdârı katl olmak üzeredir, 'ilâcı bir dirhem hall olunmuş mıknâtıs içirürler. Eczâ-yı âhen-i cem' idüp ihrâc ider demişler, gerçi mıknâtıs müshîl ahlât galiz olduğu cihetden yalnız maḥlûlünü içirmek ile iktifâ göstermişler ammâ anıñ 'aḳabinde müshîl-i ḳavî verilse ol mâdde fâside-yi ihrâca imdâd edüp daḫi aḳvâ olur Mâlâ Yesa' şâhibi velâ be's bi'l-ḥuḳni'l-hârre, demişdir. Ḥakîm-i Tifâṣî sed ile yâḥûd ısıcaḳ şü ile içürelere ḳuşdurmaḳ ile semmini def' ider, demiş. Naşîr-i Ṭûsî ḥavâṣṣ-ı ḥacer mıknâtısdandır ki bir kimse maḥlûlünü eline sürse her kaṅı kilidiñ altundan yapuṣsa açılır demiş ve eger oḳ demreni ve nişter miṣli şîr bir 'uzvuñ içinde ḳalsa mıknâtıs-ı ḥâlîṣi üzerine baḒlasalar ol sâ'at ihrâc eder. Ba'zılar saḫḳ olunup 'avrat südü ile üzerine uralar, hem ol eṣyâyı ḳıkarır ve hem daḫi cerâḫatini oñuldur, dediler. Kezâlik zehr-âlûd âlet ile mecrûḫ olan yerlere ekseler bi'l-ḥaṣṣa oñuldur ve ḥâmile ḥâtûnlara toḒurmaḳ maḫallinde ayaklarına baḒlasalar yâḥûd ellerinde tutsalar âsân vecihle toḒururlar ve eger niḳrîs ve evcâ'-ı mefâṣıla mübtelâ olanlar mıknâtıs-ı ḳılâde itseler ol emrâzdan ḫalaṣ bulurlar. Elllerinde tutmaḳ ile daḫi niḳrîse ve küzâz dedikleri teṣennüce nâfi'dir demişler ma'den-i mıknâtıs-ı âhen ekṣer-i memâlik-i ma' mûrede bulunur ammâ şöhret şî'ar olan mevâzi'i Hindistân taḒları Yemen ve Zâvilistân ḫudûdlarıdır Ḥicâz deryâsı ile Yemen baḫri beyninde bir taḒda daḫi Ḓayet 'alâsı bulunmaḳ üzeredir diyâr-ı Rûmda Sivas Ḓayr-i emâkinde daḫi mevcûddur. Ḥakîm-i Tifâṣî Aristodan naḒl ettiği üzere deryâ-yı ma' rîbde bütün mıknâtısdan bir taḒ maḫlûḒdur, gemiler ol taḒa yaḒîn uḒramaḳ lazım gelse ol gemide ne miqdâr demür ḳısmı var ise eger ekṣeri ve eger Ḓayrı ol cebeliñ ḳuvvet-i câzibesini ile

(144a)

yerlerinden ḳopup ḳuşlar gibi ṫayerân ederek ol cebele mûlâṣıḳ olurlar. Geminiñ eczâsı perişân olmaḒın içinde bulunânlar ḒarḒ olur. Ol ecilden ol ṫarafa sefer eden gemileri demür aleti ile yapmayup abdan aḒacdan düzerler imiş. Bu aḫvâl deryâ-yı

mağrib maşûşa degildir belki Beytü'l-lâhi'l-harâm şerrefehâllahu'l-melikü'l-'allâm taraf-ı bâhirü's-şereflerinden Hindistân câniblerine sefer eden keştilere daği ba'zı evkâtde ol hâlet işâbet etmegin gemilerini lîf-i nârcil ve gâzbânü'l-ceridü'l-nahl vesâ'ir haşeb ile sahte kıldukları meşhûr ve müte'arefdir. Hâkîm-i Tifâşî rivâyet eder sâhil-i Hindde olan cebel-i mıknâtısdan ol diyâr keferesiniñ 'ayyarları beytü's-şanem bünyâd idüp tarhını murabba' ve sakf ve arzını zaviye-i kâime üzerine müsteviyeten muşanna' kılmışlar ve demürden bir şanem sâhte eyleyüp ol binânın içinde hevâya avihte eylemişler ol vecihle ki her taraftan mıknâtısın kuvve-i câzibesî'ale's-seviye olmağın havada mu'allak turmağla cehele-i müşrîkin ol menkâbeden olan melâ'in ol şûrete bir perestiş ederler imiş. Hâzelehumu'l-lah ve daği zıkr olunan mıknâtısdan mâ-'adâ mıknâtısu's-şâr ve mıknâtısu'z-zuhûr mıknâtısü'l-cevâhir nâmına ismi mevcûd ve cismi nâ-mevcûd taşlar yazmışlar. Ma'dûmu'l-vucûd olmağla havaşşlarına ta'arruz olunmadı ve mıknâtısu'l-laħm dedikleri erneb-i baħrî beyânında terkîm olundu. Mıknâtısu'l-insân daği zebânzed-i ruvâtdır ki ma'deni Aristodan nakl olunduğu üzere cenûb tarafında cebel-i kamer nâmıyla şöhre-i afâk olan tağın ardındadır. Benî-Âdemden beri ol maħalle varsa yâhûd ol mıknâtıs olan mevzi' görse meyl-i tâm ve rağbet-i tâmam ile kendüyi ol tarafa atar ve kaṭ'a cüdâ olmayup ħandân-ı nigerân ile muttaşıl olur. İftirâk mümkün olmamak ile ölür gider demişler. Vallahü 'alemü bi-ħaķıķâtılħa.

Ĥacerü'l-berd

Ya'ni tolu taşı Naşûr-i Tûsî Tansûķ-nâmede ol taşta Fârisîde büzürg mühre dirler andan bi'l-ħaşşa tolu kaçır 'adetâ tolu yağduğu zamanlarda

(144b)

bağ ve bostân ve zirâ'ata âfet irüşdürüp ħarâb etmesün için ol taş bir yüksek yere aşarlar. Bi emrillâhi te'âla ol semte tolu yağmayup mezâri' ve bostân emân bulur demiş. El 'ilmü 'indâllâhi'l-müsteâ'n.

Hacer-i berf u bârân ve tûfân

Ebu'l-Berâkât Nisâbûrî ve Naşîr-i Tûsî ve Hâkîm-i Tifâşî ve Manşûrî vesâ'ir şikât ol taşîñ havâşş-ı ğaribe ve hikâyet 'acibesini naql edüp kendüleri 'itimâd etdikleri eşhâş-ı keşîreden isti'ma' itmekle şihhatine zâhib olmuştur. Ol taşâ Türkân seng-i büt ve seng-i yede derler imiş, envâ'i 'adîdesi görülmüş hâşşa-i ğaribesi görülmüş bir nev' hâcerdir. Ba'zısı hâk renk beyâz olup üzerinde kırmızı noktalar olur ve ba'zısı beyâz şâf olur ve kimi aḥmer-i tîre-fâm ve ablaḳ-fâm ve ba'zısı elvân-ı muhtelifle ile mülevven olur demişler. Ebu'l-Berâkât Bin Hâzâyin Sulṫân da evşâf-ı mezkûre ile mevşûf esnâf-ı 'adîdesini gördüm, demiş. Ma'deninde daḫi iḫtilâf olup ba'zısı ma'denîdir. Akşâ-yı hıṫâda olur dediler. Naşîr-i Tûsî ma'denî olduğunu terciḫ etmişdir. Ba'zısı ḫayvânîdir, dediler; anda daḫi iḫtilâf olunup ḫanâzîr cinsinden ba'zısının cevfinde bulunur demişler ammâ cem'-i keşîr Çin ikliminde ve Meşriḳ ve diyâr-ı Fârisîde bir nev' yabânî ördek olur kanadı kızıl ve cüşsesi büyükdür, sürḫâb derler. Eyyâm-ı rebî'de şuyu yufḳâ olan yerlerde yuva yapar, yaz günlerinde ol maḫalliñ şuyu çekilmek ile sürḫâbîñ yuvası maḫallini iki zira' miḳdârı ḳazıp ol taşî bulurlar imiş. Herbir ḳuş yuvası muḫâzisinde bir dânesi bulunmaḳ üzerelidir. Her ne miḳdâr cem' iderler şehriyârlar ḫazinesine teşlîm ederler imiş. Ol ḳuş diyâr-ı Mışırda daḫi olur. Semûr dirler ve tüyü ile gemiler zînet ederler ammâ ol taş aḫvâlini bilmezler demişler ve cumhûr Türkân müttefiklerdir ki her ne maḫalde maṫar-ı ḫaceri isti'mâl edeler berf u bârâdan her ne murâd ederlerse ol mevzi' de

(145a)

ve ol mevzi'e ḳarîb yerlerde elbette aşâr-ı zuhûr edüp murâd ettikleri berf u bârân yağar anlardan bir cemâ'at ol taşîñ havâşşına vâḳıf olmaḫla ol mertebe mahârete mâliklerdir ki isterlerse fuşûl-i seneden yaz faşlı olup güneş esed burcunda iken yağmur ve ḳar ve ṫolu yağmaḳ ve rûzgâr şedîd zâhir olmaḳ gibi aşâr-ı 'acibeyi ol taş vesâṫatı ile zuhûra getirirler bir derecede ki eger ḳaşabât ve ḳurâdan biriniñ bir ṫarafında ḳar ve yağmur ve ṫolu yağup ṫaraf-ı âḫârında afitâb-ı 'âlem-tâb nümâyân ve hava leṫâfet-resân ola ve ba'zılar yağmur için başḳa ve ḳar ve ṫolu ve taḫyîr-i hava

ve rûzgâr ve ğubâr için başka başka taşlar vardır demişler ammâ ekser-i ruvât cümlesi bir nev' dir ki hâcer-i maţardır ancak ol aşâr-ı ğarîbeniñ te' addüdü ve tefâvütü ol hurfetüñ te' addüdü ile olur ya' ni bir maħalde ol hâceriñ isti' mâlini bilenlerden bir kaç şahış müctemi' olsa birisi bârân yağma ve âhârı qar yağmağa ve ol biri tolu yağmağa sa' y idüp hâlikü'l-kaviy ve'l-kader celle şânihû her biriniñ ' ameline göre te'sir hâlk ider ammâ yalnız bir bulunsa ancak yağmur yağmağ ' amelin eder demişler. Ba' zılar ol ahvâl-i ' acibe ba' zı ğarâim-efsûn vesâtiyledir ki anları Türkân tâifesinden bir cemâ' at bilürler. Anda bet-i harbî derler ol taşlar anlarıñ ' azimesiz bir şey te'sir eylemez demişler. Bir cema' at daħi ol zıkr olunan te'sir Türkistân vilâyetine maħşûşdur, ğayri diyârlarda olmaz demişler. Muħaķaķ Tıusî anları tekzîb eyleyüp ol hâcer-i zü'l-hâşşâ ele girse her ķanĝi vilâyetde olursa olsun berf ü bârândan maţlûb olan vucûd-pezîr olur; ancak ' amâlini bilir şahşa muhtâcdır ,demişdir. İsti' mâlini beyân eylememiş mücerred bir zarfa şokmayup berf ü bârân niyeti ile içine ol taşlardan birini bıraĝurlar ve bir bölüğünüñ yire aşarlar her ne niyet taleb ederlerse ol huşûş zuhûr bulur efsûn ve ğarâime muhtâc degildir deyü rivâyet etdikleri muķaddemâ toľudan şiyânet için naķl olunan hikâyete

(145b)

muvâfiķdır . Tifâşî ' aleyhi'r-raħme rivâyeti üzere daħi ol ahacârîñ isti' mâline ' ârif olan eşhâşa muhtâc olduĝu sabitdir. Zirâ ol hâkîm-i danâ kendüsü ' itimâd eylediĝi şahş-ı şiddikdan bugüne taşhîh rivâyet eder ki, ol kimesne meşâhîr-i selâtin-i selefden Sultân Muhammed Ħarizmî mu' askerinde bir pîr-i Türkî ol hâceri ne keyfiyyet ile ' imâl eyledi ve aşâr-ı ' acibesi bu vecihle zuhûra geldi. Müşâhede itmekle baña bugüne hikâyete eyledi ki, ol şehriyâr-ı nâm-dâr yaz faşlında ' asâkir-i bi-şûmâl ile sefer ihtiyâr etmişler idi. Şahrâda şiddet-i harâret-i hevâ keşret-i ğubârdan şâh u gedâ piyâde ü süvâr cümle muţtaribü'l-ahvâl olup sultân hâzin-i hâcer-i maţar olan şahşa fermân eyledi ki, pîr-i ma' hûd anı ' imâl edüp bi emrillâhi te' âlâ bârân zuhûra gelmek ile hevâya bir miķdâr ' itidâl gele. Ħâzin-i hâcer ol pîri ihzâr eyledi. Benim daħi anlar ile ülfetim olmaĝla ma' ân bulunup temâşâ eyledim. Ol şahş bir hayme içinde başını ' üryân eyledi ve bir tase şu koyup önüne ķodu ve üç kıta' uzun

ķamıřlar aħz idüp birini taşını řaę tarafına ve birini řol tarafına yire dikdi ve birini taşını üzerinde ol iki ķamıřını başlarına bend eyledi. Ba' dehu ĥacer-i maşar levninde bir řaę yılânı kıuyruğından bağlayup ol taşını üzerine gerilen ķamıřa başı aşağı aşdı. řol vecihle ki yılânın başından tař içinde olan řuya iki endâze yüksekliği var idi. Andan řoňra ĥâzin-i ĥacerden iki kış' a tař olup zarfın içine bırağdı, ba' dehu çıkarup ol taşları âheste âheste birbirine sürdü ve her birini bir tarafa atdı. Ba' dehu yine aħz idüp řuya bırağdı. Ba' dehu çıkardup yine kel-evvel birbirine sürdü ve atdı yine aħz idüp řuya bırağdı. Yedi defa' bu ' ameli tekrârdan řoňra ol zarfıdan bir miķdâr řu aħz idüp eşrâfa şağdı, bu eşnâda ol pîrin başı açık ve şaçı taęımıķ ve hey'eti ğâzab-nâk ve kelâm-ı ĥafi ile tekellüm eyleyüp

(146a)

başı ile semâya imâ eyler. Güyâ yağmûr istidâ' eder, iki sâ' at miķdârı bu minvâl üzere ĥareket eyledi. Nâĝâh eşrâfdan bulutlar nümâyân olup vâfir yağmur yağdı ve hava ' itidâl kesb eyleyüp insân ve ĥayvân iktisâb-ı raşat eylediler ve bu rivâyet eylemiş ve yine ol ravî demiş ki ben Rabbü'l-'âleminiň celle şânihü. Ĥikem-i ' acibesini ve maĥlûķâtında vedi' a eylediği esrâr-ı ĝarîbesini temâşâ için ol pîr-i ĝarâbet zamîre mülâzemet eyleyüp ol ĥâleti kerrâtle müşâhede eyledim. Ĥâlet-i ĥazarda yaz günleri hava ĝayet ısıcak iken ziyâretine varup rucû'unda keşret-i bârândan nâřî yollarda sellerden geçemezdim; lakin bu daęi řun' ı rabbi ķadirdendir ki te' âla şânuhu ol faķîr ü pîr her bâr ol ' amele iķdâm eylese elbette mâl ve evlâd ve ensâf cihetinden bir zârara uğrar. Kimyâya yeltenen eřĥâř gibi ve ekşer-i evķâtı faķr-ı fâķa ile güzel eyler imiř. Ma' a-hâzâ ol ' ameliň vucûd-pezîr olmasına me'mûr olduğu sultân tarafından şudûr eden iĥsân-ı firâvân bedel-i noķřân olmaz imiř ve Tifâřî naķl etdi ki ravîden mâ-' adâ rûvât-ı şikât naķl etmişlerdir ki Ĥarzimřâh-ı mezkûr Āengiz tasalluşundan muķaddem Āin semtine müteveccin olmuşdu, ol vilâyete ķarîb olduklarında bir mertebe berf ü bârân ve şûfân zuhûra geldiler. ' Askeriň çoęu ĥelâk olmaķ mertebesine vardı. şehriyâr-ı aęâh eyyâm-ı şiddet-i ĥarâretde ol mertebe birûdet-i şufânı müşâhede edicek ĥacer-i ma' hûd isti' mâlinden neşet etdiğini idrâk idüp ĥavâř-ı ĥuddâmından birķaçını leşker-ĝâha ķarîb olan kûha

isâle eyledi. Nâgâh ol ‘ameli pürtebâha meşgûl iki şahş-ı maḥzûl bulmuşlar. Ḥuzûr-u müstevcibü’l-ḥuburlarına ihzâr eylediler, gördü ki âna fermân eyledi. Ol ḥabişleri siyâh keçelere şârup ḥayyen yere defneylediler. Ol sa‘at hava incilâya başlayup müddet-i kâlilde ḥâlet-i ûlâsına ‘avdet eyledi. Eger ol aşârîñ zuhûruna sebep olan eşḥâş ol vecihle katı olunmasalar ‘amelleriniñ aşâr müddet-i medide baḳî kalır dediler ve seng-i yede Mâverâ-ün Nehr pâdişâhlarıñ esbâb-ı muḥârebâtlarından olup yede ve yedeciyan vesâatlarıyla berf ü bârân ve tûfân zuhûra gelmeyin a‘dâlarına ḡâlib olur derler.

(146b)

Muḳeddemâ zıkr olunduḡu üzere bir cema‘at aḥvâl-i mezkûre ol ḥacere maḥşûş bir ḥâletdir. ‘Azimet ve efsûnsuz ḳar ve yağmur ve tûfândan her ḳanḡısı nümâyân olmak murâd olunsa mücerred ol ḥaceri şuya bırakmak ile vucûd-pezîr olur demişlerdi. Oña binâen bir ḡarib ḥikâyet etmişlerdir ki ezmine-i mâziyetde memâlik-i A‘câmdan Semerḳand şehrinde yağmura ihtiyâc müştâd olup ol taş bir taş içinde şuya bırakup bir maḥalle vaz‘ ederler. Ḥâfız nâmına bir şahş-ı teşne ol şuyu gördükde an-ḡafletin iḳer. Ol ân bârân yağmaga ‘aḡâz eyleyüp leyl-ü nehâr mütemâdi olur, ol mertebe mümted olur ki dâr ü diyârîñ ḥarâb u yebâb ve ehâlisiniñ helâk ü tebâh olmasından ḥavfa düşüp müteḥayyîr ḳalurlar. Bi’l-âḡhire ol bârân-ı ḡayrı mahûd ḥâfız-ı teşne-diliñ âb-ı mezbûru nûş etdiginden nâşi vucûd-pezîr olduḡu zamirlerinde cagîr olmaḡla derd-mendî şehirden iḥrâc ederler ol ân bârân sâkine olur; ammâ ḥâfız-ı sirâbîñ seyr eylediḡi sebeblere seyiller cerayân etdiklerinden mâ-‘adâ âsâyiş için ḳarar etdiḡi diyârda daḡi ḳaḡarât-ı bârân ḳarar etmeyüp ahâlisi ḡayret-medâr olurlar. Âḡirü’l-emr aḥvâl-i ‘ibret-meâl ḥâfız-ı ma‘rûfe kuvvet taḡşîl itmekle derd-mendi vilâyetlerinden sürerler, iḥrâc olunduḡu ân bârân munḳaḡı‘ olur derd-mend âdam her ḳanḡı vilâyete vardı ise ol ḥâlet zuhûra gelmek ile mezmûm olup mezbûm-ı Mâverâ-ün Nehr ve Ḥorâsândan maḡrûd olur ve bir diyârda arâm u ḳarar idemeyüp ümmid-dünyâ ile müsemmâ olan Mısırâ ilticâ ider. Ol buḳa‘-i mu‘teberiñ meymeneti ile ol aşârından gider. Birḳaç eyyâm arâmdan soñra ḥubbü’l-vaḡan mine’l-imân feḡvâsınca ârzuy-ı Semerḳand eyler. Ammâ ḥâlet-i ḡaribe ‘avdetinden ḡavf idüp te’hir eder.‘Ahd-i

ba' idden sonra mütevekkilen 'alallah 'azîm-i vaţan olup akrîbâ ve ta' likâtla mülâki
olduğda gerçi ol hâlet-i ğaribe 'avdet eylemez ammâ ol taşâ nispet olunup ilâ âhiri'l-
'ömr hâfîz yede ile mülâkkaş olur ve bir cemâ'at daği ol hacir vesâţatıyla zuhûr-
pezîr olan aşâr mücerred şuya ışlatmak ile vucûda

(147a)

gelmez. Târiķ-i isti' mâlini 'arif olan eşhâş sihr azmâya mevķûfdur demişler idi. Ol
vâdiye zâhib olan ruvâtdan ba' zısı aĥcâr-ı ĥayvânîden balıķda ve meşâne-i insânda
bulunan taşlar ile daği ol 'ameli bilenler bârân u berf ve tolu yağmak ve rûzgâr-ı
şedîd bedîd olmak gibi aşâr-ı ğaribeye sebep olurlar demişler ammâ Naşîr-i Tûsîniñ
terciĥi üzere ol taşlarıñ ma' denî olması Muhammed bin Zekeriyâ Râzîniñ 'akabe
ĥikâyetine mûafıķdır ol mu' temedü'l-küll Kitâbü'l-Havâş nâm te' lif-i celîlinde taşrîĥ
ederler ki zemîn-i Türkistânda Ĥavlenc dedikleri memleket meyânında bir 'akabe
vardır. Ol 'ubûr murâd edenler sûvâr oldukları ve yük yüklettikleri ĥayvânâtıñ cümle
ayağlarına kiçeler bağlarlar ve beĝâyet âheste yürürler. Tâ ki tırnâķları ol 'akibeniñ
taşına toķunmaya eger bir ĥayvânıñ tırnaĝı taşâ toķunursa yâĥûd saĥt sürmekden başı
bir taş mecrûĥ olursa ol an hava ĥararmaĝa başlayup etrâf u eknâfdan bulutlar zâhir
olur ve yağmur yağmaya başlar. Eger ol eyyâm kış faşlı ise tûfân-ı 'azîm nümâyân
olup yollar tütulur. Ol semte uğrayanlar ol taşlardan aĥz idüp Türkistân şehirlerine
vesâ'ir diyâra getirirler ve her ne maĥalde ĥar ve yağmur yağmak murâd itseler ol
taşdan birini bir zarf içinde şuya bıraĝup bir yüksek yere aşarlar. İstidda' ettikle her
ne ise bi-iznillâhi te' âla vucûda gelür demişler. Naşîr-i Tûsî Tansuķ-nâmede bu
'akabe hikâyesi Muhammed bin Zekeriyâyâ maĥşûş degildir. Türkistân diyârında
anıñ gibi 'akabe keşîr ve şöhret şî'ardır. Anlardan geçilür iken şadâ vermek ve pek
söylemek câ'iz degildir ve bir şeyi ĝasl itmek olmaz hiç bevl ve biraz şuya ilķâ
olunmaz. Siyâh renk olan şey daği şuya bıraĝılmaz. Eger bunlardan biri vâķi' olsa ol
ân yaz faşlı ise bârân ve eger kış faşlı ise ĥar ve tûfân zuhûr eder, bu ĥuşûş ol diyâra
nispet-i mütevâtirdir ve bir kimse inkâr edüp ĥilâfete zâhib olmamışdır illâ üstâd
Ebû'r-Reyhân

(147b)

‘aleyhi’r-râhme ol hikâyetleri tezyîf eyleyüp benim katımda bu cins fi‘l ve infi‘âl nev‘i beşer ve cemâddan müteşavver degildir. Ol sözler ki halk söyler mücerred hikâye kabîlindedir, demişler ammâ Ebû'l-Berâkât Nîsâbûrî anı redd idüp meger bize vaşıl olan ekâvîl-i mu‘temedân ve aḥbâr-ı şîkât-ı mu‘teberân aña vâşıl olmamışdır. Belî her çend nazâr-ı ‘aqla mürâca‘at olunsa haḫ Ebû Reyḫân elinde görünür ammâ ol ḫuşûşu müşâhede edenleriñ aḫbârı ḫadd-i tevâtürde olmağın bir vecihle şübheye yer ḫalmaz, demişdir. Ḥakîm-i Tifâşî ise vuḫu‘una câzim olup Ezhârü'l-efkârında vechi meşrûḫ üzere ruvât-ı şîkâtdan naḫl etdikden şoñra

fe sübhâne men evdea‘ esrâr-ı ḫikmeti fî maḫlûḫâtilleti lâ yu‘a’l-liḫuhâ illel ‘âlimûn deyüp sûre-i kerîme ḫazreti Yusûf ev âḫirune: Ke-eyyin min âyetin fi’s-semavâti fi’l-arḫı yemurrûne ‘aleynâ vehüm ‘anhâ mûriḫûn vallahû kerime-i ḫikmet nizâmı îrâdı ile kelâmına ihtitâm virmişdir. Bi-ḫaḫîḫati’l-ḫâl ve ‘alâ külli şeyin ḫadir ni‘me’l-Mevlâ ve ni‘me’l-naşîr el-ḫamdülillahi rabbi’l-‘alemîn ve’s-şelâti ve’s-sellemü ‘alâ seyyidinâ Muḫammedin ve ‘alâ alihi ve eşḫâbihi ecma‘in.

SONUÇ

Dil ve söz varlığı, inançlar, âdetler, sözlü ve yazılı ürünler kültürün devamını ve gelişimini sağlayan önemli unsurlardır. Tarihsel süreç içerisinde bu unsurların gelişim, değişim ve yok oluşlarını ortaya koyan en önemli vesikalar doğal olarak yazılı metinlerdir. Belli bir alana yönelik olarak yazılan eserler hitap ettikleri alana kaynaklık etmekten başka dönemini yansıtmaları açısından rahatlıkla edebiyat incelemelerinin de konusu olabilmektedir. Bu çalışmada bir tıp eseri olan Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin Şifâ'îyye adlı eseri de böyle bir düşünceyle araştırmamıza konu olmuş ve konusu olan kıymetli taşların Klasik edebiyatımızda kullanım şekli açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Cevahirnâme türünde yazılmış bir eser olan Şifâ'îyye, bir saray hekimi olan Şifâ'î Şa'bân Efendi tarafından 1699 yılında tamamlanmıştır. Kıymetli taşların faydalarının anlatıldığı eserde Şa'bân Efendi panzehir taşların hakikîsiyle sahtesinin iyi bilinmesi için bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Taşlarla ilgili Türkçe tıp yazmalarında hayvânî ve madenî olarak yapılan sınıflandırma, bu eserde de söz konusudur. Taşlar aynı şekilde sınıflandırılmış, oluşumları, faydaları ve kullanım şekilleri hakkında bilgi verilmiştir.

İncelediğimiz eserin konusu taşlar olduğu için taşların kültürümüzdeki önemine baktığımızda, eski çağlardan beri destanlara konu olduğunu, dinî inançlarda ve halk hekimliğinde kullanıldığını, ilk Türk-İslam eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk'te de bahsedildiğini görüyoruz. İslamiyet'ten sonra da bu birikimi kayıt altına almak ve tıbbî kaynak oluşturmak amacıyla özel olarak taşlar hakkında olmak üzere “cevahirnâme” türünde eserler verilmiştir.

Kültürümüzde halk hekimliği ve dinsel-büyüsel uygulamalarda kullanılmaktan başka, taşlara ayrıca iyi talih sağlama, fal ve büyüde kullanma, yağmur yağdırma, bereket getirme, dilek tutma ve adak adama gibi özellikler atfedilmiştir. Son olarak bu işlevlerinden başka, rengi, parlaklığı ve nadir bulunuşu sebebiyle de değer atfedilmiş, süs eşyası, takı ve statü göstergesi olarak günlük hayatta kullanılmış;

duygu ve düşünceleri daha etkili anlatmak için benzetme ve tasvir unsurları olarak da Klasik edebiyatımızda yer edinmiştir.

Şifâ'î Şa'bân Efendi'nin Şifâ'îyye'sinden hareketle Klasik dönem şiirindeki kıymetli taşlarla ilgili ifadeleri incelediğimizde, bunların belli başlı sebeplerle şiirlerde yer edindiğini görüyoruz. Bu sebeplerden ilki olarak kıymetli taşların sağlığa faydasından söz edebiliriz. Kültürümüzde yüzyıllar boyunca kutsallıklarının yanında şifa özellikleri ile de tanınan kıymetli taşlar, bu kültürün içinde halktan birisi olan şairin de bilgisi dahilindedir. Az da olsa klasik şiirde bu taşların faydasından bahsedilmiştir. Söz konusu kıymetli taşların faydası ve klasik şiir olunca manzum olarak yazılmış Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân'ın Cevahirnâme'sini burada zikretmek de yerinde olacaktır.

Kıymetli taşlardan, kaynakları ve meşhur oldukları coğrafi yerler sebebiyle de klasik şiirde bahsedildiğini söyleyebiliriz. Söz gelimi Aden ve Bahreyn inci; Bedahşan la'l; Nişabur firûze; Yemen akîk; Hindistan ise inci ve yakutunun ünlü olması ile şiirlerde zikredilmiştir.

Klasik şiirde taşların yer alma sebeplerinden bir diğeri de takı unsuru olmasıdır. Klasik şiirde sıklıkla işlenen konulardan biri olan kadının güzelliği ve zarafeti tasvir edilirken, onun güzelliğini ve şıklığını tamamlayan, üzerinde çeşitli kıymetli taşların kullanıldığı takı ve aksesuarlardan da bahsedilmiştir. İnci, yakut, elmas, la'l ve firûze gibi taşların takı veya takı unsuru olarak şiirlerde yer aldığı görülmektedir.

Kıymetli taşların klasik şiirlerde kullanılma sebeplerinden sonuncusu ve en yaygın olanı ise sevgiliye yönelik teşbih unsuru olarak kullanılmasıdır. Sevgiliye duyulan aşk ve aşığın gözündeki sevgili imgesi bu teşbihlerle ifade edilir. Sevgilinin dişi, teri, takıları; yağmur tanesi, ruh ve akıl gibi kavramlar, saflığı, beyazlığı, güzelliği, yuvarlaklığı ve şeffaflığı açısından inciye benzetilir. Ayrıca Hz. Muhammed de inci ile betimlenmiştir. Kırmızı renkli taşlardan yakut, la'l, akik ve mercan renkleri sebebiyle kanlı gözyaşına, ağlamaktan kızarmış göze, gönül yarasına, sevgilinin ağzına, dudaklarına, şaraba ve güneşe benzetilmiştir. Yeşil taşlardan olan zümrüt, zeberced ve firuze ise felek, bahçe ve tabiat betimlemelerinde kullanılmıştır.

Yazılı metinler, kültürün tarihsel akış içerisinde geçirdiği süreçlerin en önemli vesikaları niteliğindedir. Yazılı eserler hitap ettikleri alana kaynaklık etmekten başka dönemini yansıtmayı açısından rahatlıkla edebiyat incelemelerinin de konusu

olabilmektedir. Bir tıp eseri söz varlığı, dil ve üslubu açısından olduğu kadar, konusu ve içeriğinin de döneminin kültürel öğelerini yansıtması açısından edebî incelemelere katkı sağlayabilir. Bu bağlamda, Klasik Türk şiiri için zaman zaman gündelik hayattan, güncel olaylardan, toplumun kültüründen uzak olduğu yönündeki eleştirilerin de haksız olduğunu söyleyebiliriz. Zira, bizatihî kendi kültürümüzün ürünü olan bu şiir, sahip olduğu geniş söz varlığı, zengin ifade ve betimleme gücüyle içinde geliştiği kültürün değerlerine, inançlarına, beğenilerine, kaygılarına, siyasi gündemine, gündelik yaşantısına, sosyal ilişkilerine ve hatta sağlık sorunları ile tedavi biçimlerine dahi kendisinde yer vermiştir.

KAYNAKLAR

Acıduman, Ahmet, Ayaşlı Şair ve Hekim Şa‘bân Şifâ’î’nin Eseri Tedbîrû’l-Mevlûd’da Makrosefali ve Hidrosefali Üzerine, Türk Nöroşirürji Dergisi, Cilt 25, Sayı 1, 2015, s. 9-15.

Acıduman, Ahmet, Er, Uygur, İbn Hubel ve Eseri Kitâbu’l-Muhtârât fi’t-Tıbb’da Omurga Hastalık ve Travmaları Üzerine, Lokman Hekim Dergisi, Cilt 9, Sayı 3, 2019, s. 302-311.

Ahmed Paşa Divanı, hzl. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.

Akpınar, Cemil, “Hacı Paşa”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 14, 1996, s. 492-496.

Aksoyak, İsmail Hakkı, “Ahmed Şaban Şifâî Efendi”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, 2013.

Bakır, Abdülhalik, Türk-İslâm Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları, Selçuklu Medeniyeti Dergisi, Sayı 3, 2018, s. 11-61.

Bâkî Dîvânı, hzl. Sabahattin Küçük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Bayat, Ali Haydar, “İbn Cezle”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 19, 1999, s. 396-397.

Bayat, Ali Haydar, Tıp Tarihi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Bayraktar, Faruk, XVII. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Şaban Şifai'nin Çocuk Eğitimi İle İlgili Görüşleri, Türkiye I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, İstanbul, 1996.

Bursalı Mehmed Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri, hzl. İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975.

Ceylan, İbrahim, Türklerde Cerrahinin Gelişimi, Türk Cerrahi Derneği Yayınevi, Ankara, 2012.

Çetin, Kamile, *Râşid (?-1310?-1892) ve Dîvânı İnceleme – Tenkidli Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Demir, Remzi, Kılıç, Mutlu, *Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 14, 2003, s. 1-64.

Demirhan Erdemir, Ayşegül, “Ali b. Abbas el-Mecûsî”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 2, 1989, s. 379-380.

Demirhan Erdemir, Ayşegül, “Dâvûd-i Antâkî”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 9, 1994, s. 26-27.

Dikmen, Melek, Çetin, Kamile, *Klâsik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları*, Bilig, Sayı 61, 2012, s.71-98.

Diyarbakırlı Hâmî Ahmed Divanı, hzl. Kadir Hüsnü Yılmaz, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 2017.

Doğruyol, Hasan, “Cürcânî, İsmâil b. Hasan”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 8, 1993, s. 133-134.

Eliaçık, Muhittin, *Şifâ’iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar*, *İdil Dergisi*, Cilt 1, Sayı 5, 2012a, s. 8-31.

Eliaçık, Muhittin, *Şaban Efendi'nin Şifâ’iyye Risalesinde İnci Üzerine Açıklamalar*, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 5, Sayı 6, 2012b, s. 189-203.

Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Fehim-i Kadim Divanı, hzl. Tahir Üzgör, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.

Fuzûli - Türkçe Divan, hzl. Kenan Akyüz, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur ve Süheyl Beken, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1958.

Hâletî Divanı, hzl. Bayram Ali Kaya, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Haşmet - Divan, hzl. Mehmet Arslan ve İ. Hakkı Aksoyak, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018.

İnan, Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

İzgi, Cevat, “Hayâtü’l-Hayevân”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 17, 1998, s. 18-20.

Kâhya, Esin, “el-Hâvî”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 16, 1997, s. 532-533.

Kâhya, Esin, “el-Kânûn fi’t-Tıb”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 24, 2001, s. 331-332.

Kâhya, Esin, “et-Tasrîf”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 40, 2011, s. 132-133.

Karamanlı Nizami - Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı, hzl. Haluk İpekten, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1974.

Kaya, Mahmut, “el-Müfredât”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 31, 2006, s. 505-506.

Kemikli, Bilal, Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, 2007.

Kırbyık, Kasım, “Tîfâşî”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 41, 2012, s. 148-150.

Kırbyık, Mehmet, Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi, 2007, Sayı: 18, s. 61-75.

Kutlar, Fatma, Ahmed-i Bîcân’ın Manzum Cevâhir-nâme’si, İnsan Bilimleri Araştırmaları, Cilt 7, Sayı 8, 2002, s. 59-68.

Muradî Divanı, hzl. Ahmet Kırkkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2012.

Nâbî Dîvânı, hzl. Meserret Diriöz, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Nâilî-i Kadîm Divânı, hzl. Halûk İpekten, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

Necati Beg Divanı, hzl. Ali Nihat Tarlan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları İstanbul, 1997.

Nedim Divanı, hzl. Abdalbaki Gölpınarlı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1951.

Nef'î Divanı, hzl. Metin Akkuş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.

Nev'î Dîvan, hzl. Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Okumuş, Necdet, “Şâbân-ı Şifâî”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 38, 2010, s. 207-208.

Onay, Ahmet Talât, Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı), hzl. Cemal Kurnaz, H Yayınları, İstanbul, 2009.

Ögel, Bahattin, Türk Mitolojisi, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Parlatır, İsmail, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara, 2011.

Salim Efendi - Tezkiretü's-Şuarâ, hzl. Adnan İnce, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

Sarı, Nil, “Osmanlı Dönemi – Tıp”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 2012, s. 106.

Sepetçioğlu, Mustafa Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Sünbülzâde Vehbî Dîvânı, hzl. Ahmet Yenikale, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Şerbetçi, Azmi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 26, 2002, s. 487-489.

Şeyh Gâlib Dîvânı, hzl. Muhsin Kalkışım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1994.

Şeyhî Divanı, hzl. Halit Biltekin, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018.

Şeyhülislam Yahya Efendi Divanı, hzl. Hasan Kavruk, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

Şifâ'î Şa'bân Efendi, Şifâ'iyye, Zeytinoğlu İlçe Halk Kùtùphanesi, 43 Ze 412/3.

Tanyu, Hikmet, Tùrklere Taşla İlgili İnançlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Yayınları, Ankara, 1968.

Tokat, Feyza, Taş ve Cevherlerin Tùrkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri, Journal of World of Turks, Cilt 6, Sayı 2, 2014, s. 177-187.

Tuman, Mehmet Nâil, Tuhfe-i Nâilî - Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri, hzl. Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2001.

Tùrk Dil Kurumu - Güncel Tùrkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>

Ünver, İsmail, Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler, Turkish Studies, Cilt 3, Sayı 6, 2008, s. 1-46.

Vecdî ve Dîvânçesi (17. Yüzyıl Divan Şairi), hzl. Ahmet Mermer, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Yahya Bey Divan - Tenkidli Basım, Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Yardımcı, Mehmet, Geleneksel Kùltürümüzde Taş ve Zile'de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar, Tarih ve Kùltürü ile Zile Sempozyumu, Zile, 2008, s. 1-16.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahredden er-Râzî", İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 12, 1995, s. 89-95.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlılarda Hâkimiyet Anlayışı", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, Cilt 12, İstanbul, 1993.

Yeniterzi, Emine, Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 3, Sayı 15, 2010, s. 301-334

Yıldırım, Nuran, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 35, 2008, s. 358-359.

Yılmaz, Meryem, *17. Yüzyıl Klasik Türk Şiir'inde Değerli Taşlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2008.

Yöntem, Ali Canip, Şair ve tabip Şifâî Şaban Efendi, çev. Ahmet Acıduman, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, Cilt 53, Sayı 2, 2010, s. 244-250.

Zâtî Divanı, hzl. Orhan Kurtoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

ÖZGEÇMİŞ

Nazmiye YALDIRAN. 15.08.1989 tarihinde Kırıkkale’de doğdu. 2010’da Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nü bitirdi. 2019’da ise Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans programını tamamladı. Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı bir ortaöğretim okulunda Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni olarak görevini sürdürmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.

